

Переклад Н. О. Кравченко

I

— А бодай тобі!..— вигукнув раптом старий Ролан, що вже чверть години сидів нерухомо, втупивши очі у воду, і тільки час від часу легким рухом витягав з морської глибини свою вудку.

Пані Ролан, що дрімала на кормі човна поруч з панею Роземійї, запрошеною цього разу на рибну ловлю, прокинулась і повернула до чоловіка голову:

— Що там?.. Що там?.. Жероме!.. Старий відказав сердито:

— Не клює зовсім. З самого полудня я нічого не зловив. Рибалити слід тільки з чоловіками; з жінками завжди виїжджаєш запізно.

Двоє його сийів — П'єр і Жан, які сиділи один біля лівого, другий — біля правого борту і тримали намотані на вказівні пальці вудки,— зареготали разом, і Жан промовив:

— Ти нечемний до нашої гості, тату. Добродій Ролан зникнув і почав виправдуватися:

— Даруйте, пані Роземійї, така вже в мене вдача. Запрошую жінок, бо мені до вподоби їхнє товариство, а почую під собою воду,— тільки й думки в мене, що про рибу.

Пані Ролан тимчасом остаточно прокинулась і мрійно дивилася на широкий обрій, на море та скелі. Вона пробурмотіла:

— Але ж ви наловили чимало.

Проте чоловік її заперечливо похитав головою, в той же час любовно скидаючи оком на кошик, де наловлена трьома чоловіками риба ще злегка тріпотіла, тихо шарудячи липкою лускою та розчепіреними плавцями і безпорадно, мляво хапаючи ротом смертельне для неї повітря.

Старий Ролан поставив кошика між колінами, нахилив його так, що риба срібним потоком покотилась до самого краю, щоб побачити ту, яка була на дні; вона ще дужче заворушилась у передсмертній агонії, і різкий запах від неї, здоровий морський сморід, піднявся з середини переповненого кошика.

Старий рибалка міцно втягнув у себе цей запах, наче нюхаючи троянду, і вигукнув:

— Господи, які ж вони свіженькі! Потім спитав:

— Скільки вловив ти, докторе?

його старший син і П'єр, тридцятилітній чоловік, безвусий і безбородий, з чорними, підстриженими, як у чиновника, баками, відповів:

— Та дрібницю! Три чи чотири. Батько звернувся до молодшого:

— А ти, Жане?

Жан, високий, русявий юнак, з густою бородою, значно молодший за свого брата, посміхнувся й пробурмотів:

— Приблизно стільки ж, скільки й П'єр,— чотири чи п'ять.

Вони щоразу повторювали цю брехню, яка дуже тішила старого Ролана.

А той намотав свою вудку на кочет весла і, склавши руки, заявив:

— Більше ніколи не буду рибалити після полудня. До десятої години — і годі. "Вона більше не клює, падлюка, вона гріється на сонечку.

Старий оглянув навколо себе море з задоволеним виглядом власника.

Він мав колись ювелірну крамничку в Парижі; непоборний потяг до човна, моря та рибальства відірвав його від прилавка, як тільки він збив досить грошенят, щоб сім'я могла скромно жити на ренту.

Тоді він переїхав до Гавра, купив баркас і став моряком-любителем. Обидва сини його, П'єр і Жан, лишилися у Парижі вчитися; вони приїздили час від часу на канікули і поділяли батьківську розвагу.

Закінчивши коледж, П'єр, старший за Жана на п'ять років, захоплювався по черзі різними професіями, він перебрав їх одну по одній з півдюжини, але швидко відчував відразу до кожної і зразу ж починав носитися з новими планами.

Нарешті його привабила медицина, і він взявся до праці з таким запалом, що за короткий час, діставши від міністра дозвіл скласти екзамени екстерном, здобув звання лікаря.

Це була екзальтована, розумна, мінлива, але й наполеглива людина, схильна до утопій та філософських роздумів.

Жан,— настільки білявий, наскільки його брат чорнявий, настільки спокійний, наскільки той запальний, настільки м'який, наскільки той

норовливий,— спокійно закінчив навчання і здобув свій ліценціатський диплом в той самий час, коли П'єр — лікарський.

Обоє тепер приїхали трохи відпочити в своїй родині, і обоє мали намір осісти в Гаврі, коли пощастить знайти щось підходяще.

Проте якась невиразна заздрість, та спляча заздрість, яка майже непомітно росте між братами чи сестрами, поки не визріє і вибухне через одруження чи удачу, що випаде на долю когось із них, змушувала їх остерігатися один одного і підбурювала на беззлобне суперництво. Вони любили один одного, але й ревниво стежили один за одним. П'єр, якому було п'ять років, коли народився Жан, з ворожістю маленького розпещеного звірятка поглядав на друге маленьке звірятко, що раптом з'явилося на руках його батька й матері і якого вони так люблять та пестять.

Жан з дитинства був зразком лагідності, доброти та рівної вдачі; і П'єр потрохи зловистився, чуючи, як безперестанку хвалять це гладке хлоп'я, лагідність якого він вважав млявістю, доброту — дурістю, а довірливість — сліпотою. Його батьки, люди скромні, що мріяли про шановне і просте становище для своїх дітей, докоряли його за вагання, запальність, за невдалі спроби, за всі безсилі поривання до високих ідей, за мрії про блискучу кар'єру.

Відтоді як він виріс, йому вже не казали: "Дивись на Жана і бери приклад з нього". Але, —чуючи щоразу: "Жан зробив так, Жан зробив от як",— він добре розумів значення й натяки, приховані в цих словах.

Їхня мати, дуже порядна, ощадлива, трохи сентиментальна жінка, мало не все життя провела за касою, проте зберегла чутливу, ніжну душу. Їй доводилось раз у раз втихомирювати невеличкі сварки, які щодень виникали між двома її дорослими синами через усякі життєві дрібниці. Одна незначна обставина, проте, бентежила знедавна її душевний спокій, і вона побоювалася ускладнень. Минулої зими, коли

обидва її сини закінчували навчання, вона познайомилася з сусідкою, панею Ро-земійї, вдовою капітана дальнього плавання, що загинув у морі два роки тому.

Удовичка, зовсім молоденька, двадцяти трьох років, була кмітливою жінкою і розумілася на житті інстинктивно, як тварина на волі, немовби вже бачила, пережила, зрозуміла та зважила усі життєві можливості, оцінюючи їх по-своєму — тверезо, вузько і досить доброзичливо; вона почала вечорами вчашати до своїх привітних сусідів, щоб випити склянку чаю і провести час за вишиванням та розмовами.

Старий Ролан, якого весь час під'юджувала його мо-реплавська манія, розпитував нову приятельку про покійного капітана, і вона говорила про нього, про його подорожі, про його розповіді, як жінка розважлива й покірлива долі, що любить життя і з пошаною ставиться до смерті.

Обидва сини, що повернулися додому, часто бачачи цю гарненьку вдову у себе в домі, зразу ж почали залицятися до неї, не стільки тому, що вона їм припала до серця, а скоріше з суперництва.

їхній розсудливій і практичній матері дуже хотілося, щоб одному з них поталанило,— бо вдова була багата,— але вона також дуже бажала, щоб через це не зазнав прикρόсті другий.

Пані Роземійї була білява, з блакитними очима, в короні пухнастого волосся, що розліталось при найменшому подуві вітру; в неї був сміливий, навіть дещо задерикуватий вигляд, який зовсім не відповідав урівноваженому і твердому складові її розуму.

Вона вже ніби віддавала перевагу Жанові, до якого її вабила схожість їхніх вдач. Однак ця перевага виявлялася лише у майже невловимих відтінках голосу й поглядів та ще в тому, що вона кілька разів слухалась його порад.

Вона ніби вгадувала, що думка Жана підсилить її власну, тоді як думка П'єра неминуче буде протилежна. Коли розмова заходила про погляди П'єра на політику, мистецтво, філософію та мораль, вона часом говорила: "Ваші нісенітниці". Тоді він поглядав на неї холодним зором судді, що провадить процес проти жінок, проти всіх жінок, цих мізерних істот!

До приїзду синів старий Ролан ніколи не запрошував її на рибну ловлю і ніколи не брав з собою жінки, бо любив виїздити до світанку з капітаном Бозіром, моряком дальнього плавання у відставці, якого він зустрів у порту в годину припливу і щиро здружився з ним, та з старим матросом Папагрі, на прізвисько Жан-Бар, що наглядав за човном.

Аж ось якось увечері, на тому тижні, пані Роземійї, обідаючи в них, запитала: "Це, мабуть, дуже цікаво — ловити рибу?"

Колишній ювелір, підлещений у своїй пристрасності й захоплений бажанням привернути гостю до своєї віри, вигукнув:

— Хочете поїхати на рибалку?

— Атож, звичайно!

— Наступного вівторка?

— Гаразд, наступного вівторка.

— А чи здатні ви встати о п'ятій вранці? Вона скрикнула вражено: ,

— О ні! Що ви?

Він був розчарований, прохолов і зразу зневірився в її покликанні до рибальства. А проте запитав:

— А о якій годині ви могли б виїхати?

— Ну... о дев'ятій!

— Не раніше?

— Ні, не раніше. І то вже надто рано!

Старий вагався. Напевно, вони нічого не зловлять, бо як тільки сонце починає припікати, риба вже не клює; але обоє братів вирішили влаштувати прогулянку і зразу ж про все домовилися.

Отож наступного вівторка "Перлина" кинула якір під білими скелями Гевського мису; там вони рибалили до полудня, потім дрімали, потім знову ловили, але нічого не спіймали, і старий Ролан, надто пізно збагнувши, що пані Роземійї любила й цінила лише прогулянку на морі, й бачачи, що волосінь його вудок не здригається, кинув, у нападі безтямної нетерплячки, це енергійне "А бодай тобі!", що однаково стосувалося і байдужої удови і невловимої риби.

Зараз він дивився на свій улов, свою рибу з тремтливою радістю скнари. Та ось, підвівши очі до неба, він помітив, що сонце сідає, і промовив:

— Гаразд, діти. Чи не час нам додому?

Сини повитягали свої вудки, поскручували їх, вичистили гачки, повстромляли їх у корок і приготувались.

Ролан підвівся і, як справжній капітан, оглянув горизонт:

— Вітру вже немає,— сказав.— Доведеться веслувати, хлопці!

І раптом, простягнувши руку на північ, додав:

— Гляньте-но, гляньте, саутгемптонський пароплав!

Ген-ген над спокійним морем, що простягалася, немов безмежна блакитна блискуча тканина з золотими і вогненними відблисками, на рожевому небосхилі підносилася темнувата хмарка. А з-під неї з'явився корабель, що з такої далечини здавався зовсім маленьким.

На півдні виднілося ще чимало димків, які всі прямували до гаврського молу, що ледве вирисовувався білою лінією, з маяком на кінці, стрімкому, наче ріг.

Ролан запитав:

— Здається, сьогодні має прийти "Нормандія"? Жан відповів:

— Так, тату.

— Дай-но мені мою підзорну трубу. Я гадаю, що це вона, он там.

Старий розсунув мідну трубу, приладнав до ока, навів і раптом закричав, зрадівши, що вгадав:

— Так, так, це вона, я впізнав її дві труби! Хочете глянути, пані Роземійї?

Вона взяла трубу і направила її в далечінь, на трансатлантичний пароплав, та, певно, не зуміла вірно навести, бо не побачила нічого, крім блакиті, оточеної кольоровим колом, наче круглою веселкою, та ще якихось дивних темних плям, від яких у неї паморочилася голова.

Повертаючи підзорну трубу, пані Роземійї промовила:

_ Я ніколи не вміла користуватися цією штукаю.

Це навіть сердило мого чоловіка, який годинами простоював коло вікна, спостерігаючи за кораблями.

Старий Ролан сказав з досадою:

— Це, певно, щось з вашими очима, бо моя труба чудова.

Потім він запропонував дружині:

— Хочеш подивитися?

— Ні, спасибі, наперед знаю, що не зможу навести.

Пані Ролан, якій не можна було дати її сорока восьми років, здається, більш за всіх тішилася з цієї прогулянки й чудового вечора.

Її каштанове волосся тільки почало сивіти. Приємно було дивитися на неї,— такою спокійною, поважною, щасливою і доброю вона здавалася. За словами її сина П'єра, вона вміла цінувати гроші, що не заважало їй, проте, втішатися чарами мрій. Вона любила читати романи й вірші і цінувала не стільки за художні якості, як за меланхолійні ніжні марення, що їх вони їй навівали. Вірші, частенько банальні, погані, зачіпали, як вона казала, якусь ніжну струну, давали їй відчуття якогось таємного, майже здійсненого бажання. І вона мала насолоду від цих легких хвилювань, що трохи бентежили її душу, яка завжди була в цілковитому порядку, немов книга рахунків.

З часу переїзду до Гавра вона стала досить повною; її колись дуже гнучкий і тонкий стан обважнів.

Прогулянка по морю була для неї великою втіхою. Чоловік її хоч і не злий, повадився з нею деспотично, з тією беззлобною грубістю, до якої мають звичку крамарі, бо для них наказувати — значить лаятися. При чужих він стримувався, але вдома давав собі волю й набирав грізного вигляду, хоча сам боявся усіх. Вона ж, з відрази до сварок, сцен та марних розмов, завжди з усім згоджувалась і ніколи нічого не вимагала. Вже давно вона не насмілювалася просити Ролана покатати її морем. Через це вона з радістю вхопилася за першу нагоду і втішалася новою та незвичною для неї розвагою.

Як тільки вони відпливли, пані Ролан всією істотою віддалася відрадному відчуттю плавного руху по воді. Вона не думала ні про що, їй не турбували ні спогади, ні надії, їй здавалося, наче серце її, як і тіло, пливе по чомусь ніжному, текучому, що гойдає її й заколисує.

ii

Коли старий скомандував: "Ну, на місця й за весла!" — вона всміхнулася, дивлячись, як її сини, її дорослі сини, скинули свої піджаки і засукали рукави сорочок.

П'єр, що сидів ближче до жінок, взяв весло з правого борту, а Жан — з лівого, і обоє чекали наказу капітана: "Разом, вперед!", — бо він вимагав, щоб усе робилося по команді.

Єдиним рухом вони занурили весла, потім відкинулися назад, налягаючи з усієї сили, і між ними почалося змагання. Вранці вони вийшли в море під парусом, не поспішаючи, але тепер вітер ущух; виникла нагода помірятися силами і у братів зразу прокинулось чоловіче самолюбство.

Коли вони виїздили рибалити самі з батьком, вони веслували без стерничого, бо старий Ролан готував вудки, наглядаючи лише за ходом човна і виправляючи його самим жестом чи вигуком: "Жан, легше! А ти,

П'єр, наддай!" Або примовляв: "Ану, перший, ану, другий,— більше жару!" Тоді той, що заґавився,— налягав, а занадто завзятий — зменшував свій запал, і хід човна вирівнювався.

Сьогодні ж вони мали продемонструвати силу своїх біцепсів. У П'єра руки були волохаті, жилаві і трохи худорляві, у Жана — повні й білі, дещо рожеві, з буграми м'язів/ що перекичувалися під шкірою.

Спочатку взяв гору П'єр. Зціпивши зуби, наморщивши лоба й витягши ноги, він гріб, судорожно вп'явшись руками у весло, так, що воно гнулось з кожним ривком; і "Перлину" відносило вбік. Старий Ролан сидів на носі човна (усю задню лаву зайняли жінки) і, надриваючись, командував: "Перший — легше, другий — наддай!" Перший брався ще заповзятливіше, а другий був неспроможний пристосуватися до цього безладного веслування.

Нарешті командир скомандував: "Стій!". Обидва весла разом піднялися, і Жан, з наказу батька, веслував кілька хвилин сам. І з цієї миті він взяв гору і, захоплений успіхом, запалився, тоді як П'єр, знесилений надмірним напруженням, ослаб і задихався. Чотири рази підряд старий Ролан наказував припинити веслування, щоб дати змогу старшому перевести подих і вирівняти рух баркаса. А лікар, зблідлий і спітнілий, відчував себе приниженим і злісно бурчав:

— Не знаю, що зі мною, мабуть, якась спазма серця. Виїжджаючи, я почував себе чудово, а зараз мені мліють руки.

Жан пропонував:

— Хочеш, я веслуватиму сам обома веслами? Мати з досадою говорила:

— Слухай, П'єр, навіщо доводити себе до такого стану? Адже ж ти вже не дитина.

Він знизував плечима й знову брався за весла.

Пані Роземійї ніби нічого не бачила, нічого не розуміла і нічого не чула. Її маленька білява голівка з кожним раптовим поштовхом човна, відкидалася назад швидким красивим рухом, від чого її пухнасте волосся розліталось на скронях.

Аж ось старий Ролан крикнув: "Погляньте, нас наздоганяє "Принц Альберт"! "Всі озирнулися. Довгий, низький саутгемптонський пароплав наближався на всіх парах; виднілися дві його труби, нахилені назад, і два жовті опуклі, наче щоки, кожухи на колесах; на палубі юрмились пасажири з розкритими парасольками. Колеса пароплава швидко, з шумом розбивали воду на піну і надавали йому вигляду кур'єра, що з усіх сил поспішає; його зовсім прямий ніс розтинав поверхню моря і здіймав біля бортів два тонкі, прозорі струмені.

Коли він опинився зовсім близько біля "Перлини", старий Ролан зняв свого капелюха, обидві жінки почали махати хустками, і з півдюжини парасольок, майнувши в повітрі, відповіли на це привітання; потім корабель віддалився, лишивши позад себе на спокійній блискучій поверхні моря легкі брижі.

Виднілися ще й інші кораблі, оповиті димом, які прямували з усіх боків до короткого білого молу, що, наче паша, ковтав їх один по одному. Тут були і рибальські баркаси, і великі парусники, що їх тягли ледве помітні буксири; легкі мачти цих суден чітко вирисовувались на фоні неба. Усі простували, швидко чи поволі, до цього ненажерливого страховища, яке час од часу, ніби наївшись, викидало у відкрите море нову флотилію пакетботів, бригів, шхун і трищоглових кораблів, обтяжених переплутаним такелажем. Жваві пароплави бігли праворуч і ліворуч по пласкому череву океану, тоді як парусні велетні, покинуті буксирами, що їх витягли, стояли нерухомо, окутані від грот-марса до брам-стенگی білими чи брунатними парусами, які в променях сонця здавалися червоними.

Пані Ролан, напівзаплющивши очі, промовила стиха:

— Боже, яке гарне море!

Пані Роземійї глибоко, проте без ніякого зворушення зітхнула і відповіла:

— Так, але інколи приносить чимало лиха. Ролан скрикнув:

— Гляньте, ось "Нормандія" входить у порт. Яка ж вона величезна! — Потім, вказуючи на узбережжя, що простяглося ген-ген аж до гирла Сени, сказав: — Воно завширшки двадцять кілометрів.

Він розповів про Вілервіль, Трувіль, Ульгат, Люк, Аромань, річку Кан і Кальвадоські скелі, що роблять судноплавство небезпечним аж до Шербурга. Потім заговорив про піщані мілини на Сені, що переміщуються при кожному припливі і збивають з пантелику навіть кійбефських лоцманів, якщо вони не перевіряють щодня фарватеру. Він нагадав, що Гавр відмежовує Нижню Нормандію від Верхньої, що в Нижній Нормандії берег пологий і пасовиська, луги й лани доходять до моря, а берег Верхньої Нормандії, навпаки, стрімкий, дуже крутий, порізаний, зубчастий, величний, і простягається аж до Дюнкерка, наче величезний білий мур, у кожній щілині якого притулилось село чи порт — Етрета, Фекан, Сен-Валері, Ле-Трепор, Дьєп тощо.

Жінки зовсім не слухали його, віддаючись приємній млості, зачаровані цим океаном, вкритим кораблями, що бігали, наче звірі біля свого лігва; вони мовчали, трохи пригнічені цим безмежним простором повітря та моря, зацікавлені перед заспокійливою і розкішною картиною заходу сонця. Один Ролан теревенив невгаваючи, він був з тих, кого ніщо не хвилює. Але жінки, в яких нерви тонші, часом навіть несвідомо дратуються від самого звуку голосу, наче від якоїсь грубості.

П'єр і Жан, заспокоївшись, веслували рівномірно; і "Перлина", зовсім маленька поруч з величезними кораблями, повільно простувала до порту.

Коли вони причалили до набережної, матрос Папаг-^ р'и Що чекав на них, подав жінкам руку, допомагаючи зійти на берег, і всі разом пішли до міста. Численна публіка, яка завжди в години припливу юрималась у гавані, теж розходилась по домівках.

Пані Ролан і Роземійї йшли попереду, а троє чоловіків— за ними. Підіймаючись вгору Паризькою вулицею, вони раз у раз , зупинялися перед крамницями мод чи то ювелірними, щоб поглянути на капелюшок чи на якусь коштовність, і, перекинувшись зауваженнями, йшли далі.

Перед Біржовою площею Ролан, за своїм звичаєм, почав розглядати повну кораблів Торгову пристань і примикаючі до неї інші пристані, де один біля одного стояли в чотири-п'ять рядів величезні судна. Пристань простягалась на кілька кілометрів. Незліченні щогли, реї, флагштоки, снасті надавали цій затоці, розташованій посеред міста, вигляду величезного мертвого лісу. Понад цим безлистим лісом кружляли чайки, вишукуючи на воді різні покидьки, і каменем кидалися на неї; а юнга, що прикріплював блок на кінці бом-брамселя, здавалося, заліз туди дерти гнізда.

— Чи не пообідали б ви з нами без церемоній, попросту, щоб закінчити разом цей день? — звернулася пані Ролан до пані Роземійї.

— З охотою погоджуюсь, також без церемоній. Було б сумно лишитись цього вечора одній.

П'єр, якому вже почала дошкуляти байдужість молодої жінки, почувши це*, пробурчав: "Ну, тепер від удовички не відкараскаєшся". Вже кілька день він звав її "вдовичкою". Це слово, власне, нічого не значило, проте дратувало брата,— тон, яким П'єр вимовляв його, здавався Жану злим і образливим.

І чоловіки не промовили більше жодного слова аж до самого дому. Ролани жили на вулиці Прекрасної Нормандки у невеличкому триповерховому будиночку. Служниця Жозефіна, дев'ятнадцятилітня дівчина з тупим і завжди здивованим виглядом, яку взяли просто з села заради економії, відчинила двері, увійшла за господарями до вітальні, що містилась на першому поверсі, і тоді тільки сказала:

— Тут тричі заходив якийсь пан.

Старий Ролан, що розмовляв з нею тільки з криком та лайкою, залементував:

— Хто там, у біса, приходив? Дівчину анітрохи не бентежив гучний голос господаря, і вона відповіла:

— Якийсь пан від нотаря,

— Якого нотаря?

— Та від пана Каню.

— Що ж сказав цей пан?

— Що пан Каню сам зайде ввечері.

Пан Леканю був нотарем і почасти приятелем старого Ролана, справи якого він вів. Якщо він повідомляв про свій візит, значить, йшлося про щось невідкладне й важливе. Четверо Роланів презирнулися; збентежені новою, як завжди буває з людьми середніх достатків при появі нотаря, бо це викликає думки про контракти, спадщину, процеси — про події або приємні, або лихі. Після кількох хвилин мовчання старий промовив:

— Що ж це може означати? Пані Роземійї засміялась:

— Побачите, це — спадщина. Я певна цього. Я приношу щастя.

Але вони не чекали смерті нікого з близьких, хто міг би їм щось відказати.

Пані Ролан, яка чудово пам'ятала всю рідню, зараз же почала перебирати в думці чоловікових і своїх родичів, згадуючи фамільні зв'язки і відгалуження.

Ще навіть не скинувши свого капелюшка, вона почала розпитувати:

— Скажи-но, старий (вона звала його вдома "старий", а іноді, при сторонніх, "пане Ролан"), скажи-но, ти не пам'ятаєш, з ким одружився вдруге Жозеф Лебро?

— Пам'ятаю, з малою Дюменіль, дочкою паперового фабриканта.

— А діти були в нього?

— Аякже — щось четверо чи п'ятеро.

— Ні! Значить, це не від нього.

Вона вже захопилася цими розшуками, вже почала сподіватись, що на них звалиться з неба хоча б невеликий статок. Але П'єр, який дуже любив свою матір, знав її схильність до мрій і, боячися, що вона буде розчарована і прикро вражена, коли новина', замість доброї, виявиться лихою, стримав її.

— Не захоплюйся, мамо,— американських дядечків тепер не буває. Я гадаю, що справа скоріше йде про якусь матримоніальну пропозицію для Жана.

Усі були здивовані таким здогадом, а Жана трохи вразило, що його брат сказав це при пані Роземії.

— Чому ж для мене, а не для тебе? Твоє припущення безпідставне. Ти старший, отже, спершу думали б про тебе. Крім того, я й не збираюся одружуватись.

П'єр засміявся:

— Може, ти закохався? Той з досадою відказав:

— Хіба конче треба бути закоханим, щоб говорити, що не збираєшся поки що одружуватись?

— А, чудово, це "поки що" все з'ясовує; ти чогось вичікуєш.

— Нехай так — вичікую, якщо тобі хочеться.

Аяє старий Ролан, що мовчки слухав і міркував собі, знайшов раптом найправдоподібніше рішення.

— Ото, чортівня! Чого ми, дурні, морочимо собі голову? Пан Леканю наш приятель і знає, що П'єру потрібен лікарський кабінет, а Жану — адвокатський, і він знайшов щось підходяще.

Це було так просто і ймовірно, що всі погодилися.

— Обід на столі,— доповіла служниця.

Усі розійшлись по своїх кімнатах, щоб умитися, перш ніж сісти за стіл.

За десять хвилин всі обідали в маленькій їдальні на першому поверсі.

Спочатку всі мовчали; але через кілька хвилин Ролан знов почав дивуватися з цього попередження нота-ря про візит.

— Зрештою, чому він не написав, а тричі прислав свого клерка, чому неодмінно має прийти особисто?

П'єр вважав це цілком природним.

— Мабуть, потрібна безпосередня відповідь або він має розповісти щось конфіденціальне, про що писати не годиться.

Проте всі четверо були стурбовані і трохи незадово-лені, що запросили сторонню людину, яка заважала вільно обговорювати справу й прийти до певного рішення.

Як тільки вони повернулися до вітальні, прийшов нотар.

Ролан підвівся, назустріч:

— Добридень, дорогий метр!

Він ніби титулував добродія Леканю цим ^сфзвом "метр", що звичайно стоїть перед ім'ям кожного нотаря. Пані Роземійї підвелася:

— Я піду, бо дуже втомилася.

Було зроблено слабку спробу затримати, але жінка рішуче відмовилася і пішла; жоден з трьох чоловіків, що звичайно' проводили її, не пішов з нею.

Пані Ролан заходилася коло нового гостя:

— Чашку кави, пане?

— Ні, дякую, я тільки з-за столу. '— Тоді склянку чаю?

— Не відмовлюсь, але трохи згодом,— спершу поговоримо про справи.

Глибоку тишу, що залягла після цих слів, порушував тільки ритмічний хід годинника та на верхнім пбверсі брязкіт посуду, який мила служниця, надто дурна навіть для підслухування під дверима.

Нотар почав:

— Чи знайомі ви були в Парижі з паном Мареша-лем, Леоном Марешалем?

Пан і пані Ролан одночасно скрикнули:

— Ще б пак!

— Він був вашим другом? Ролан заявив:

— Найкращим, пане, але це завзятий парижанин; він не може покинути паризькі бульвари. Він начальник відділу в міністерстві фінансів. З часу переїзду з столиці ми з ним не бачилися. Потім перестали й листуватися. Знаєте, коли живеш далеко один від одного...

Нотар урочисто промовив:

— Пан Марешаль помер!

У чоловіка та жінки на обличчях одразу ж з'явився мимовільний вираз сумовитого подиву, щирого чи вдаваного, з яким завжди сприймають такі новини.

Пан Леканю продовжував:

— Мій паризький колега повідомив мені головну волю його заповіту, в силу якої ваш син Жан, добродій Жан Ролан, стає його єдиним спадкоємцем.

Подив був такий великий, що усі наче втратили дар. мови.

Пані Ролан перша, опанувавши своє хвилювання, пробелькотіла:

— Боже мій, бідний Леон... наш бідний друг... боже мій... боже мій... Помер!

На очах у неї виступили сльози, мовчазні жіночі сльози, краплі скорботи, що йдуть ніби з самої душі й

котяться по щоках, світлі й прозорі, і сильніше слів — виражають глибокий сум.

Але Ролан менше думав про сумну втрату, ніж про багатство, яке обіцяла новина, повідомлена нотарем. Він не наважувався, проте, заговорити зараз же про пункти цього заповіту та про розмір спадщини і тільки запитав, щоб підійти до питання, що хвилює його.

— А від чого ж він помер, бідолаха Марешаль? Пану Леканю про це нічого не було відомо.

— Одне тільки я знаю,— сказав він,— що, не маючи безпосередніх спадкоємців, він залишає весь свій статок, двадцять тисяч франків ренти

у трипроцентних паперах, вашому молодшому синові, що народився й ріс на його очах і якого він вважає гідним цієї спадщини. В разі, якщо добродій Жан відмовиться від неї, то її одержить будинок для безпритульних дітей.

Старий Ролан уже не міг стримати своєї радості й скрикнув:

— Чорт забери! Це справді благородна думка! Я також, коли б у мене не було дітей, звичайно, ніколи не забув би нашого дорогого друга!

Нотар посміхнувся:

— Я дуже радий, що особисто повідомив вам це. Завжди приємно принести людям хорошу новину.

Він зовсім забув, що ця хороша новина—смерть друга, кращого друга старого Ролана; та й той сам зразу ж зачбув про цю дружбу, про яку тільки що так палко говорив.

Але пані Ролан і обидва сини мали засмучений вигляд. Вона весь час стиха плакала, витираючи очі хусткою, яку зараз же прикладала до уст, щоб приглушити голосні зітхання.

Лікар пробурмотів:

— Це була благородна, дуже сердечна людина. Він частенько брав нас з братом до себе обідати.

Жан, широко розплющивши блискучі очі, звичним жестом пригладжував правою рукою свою гарну русяву бороду і пропускав її між пальцями аж до останньої волосинки, ніби хотів, щоб вона стала довшою і тоншою.

Губи його кілька разів ворухнулися, щоб теж виголосити якісь підходящі для випадку слова, але після довгих роздумів він сказав тільки:

— Справді, він дуже любив мене. Завжди цілував мене, коли я був у нього.

А в батька думки мчали, наче розгнудані коні; вони носилися навколо повідомлення про несподівану спадщину, ніби вже одержану, навколо грошей, що наче тільки притаїлися за дверима і от-от посиплються сюди, зараз, завтра ж, з першого ж слова згоди.

Він запитав:

— Чи немає якихось перешкод?... Претендентів?.. Протестів?

Пан Леканю був цілком спокійний.

— Ні, мій паризький колега повідомляє, що справа зовсім певна. Бракує лише згоди пана Жана.

— Гаразд. А справи покійного в порядку?

— В цілковитому.

— Усіх формальностей додержано?

— Всіх.

Але тут раптом колишній ювелір ніби засоромився, відчув якусь інстинктивну й минущу невиразну ніяковість від своєї похапливості і сказав:

— Ви добре розумієте, що коли я так відразу розпитую вас про всі ці речі, то тільки для того, щоб позбавити свого сина тих прикростей, яких він не міг би передбачити. Часто буває заборгованість, заплутані справи тощо; встрянеш, бува, у скрутне становище. Зрештою, це ж не я одержую спадщину, але турбуюсь за хлопця.

В сім'ї завжди називали Жана "хлопцем", хоча був він куди більший за П'єра.

Пані Ролан, ніби прокинувшись і пригадуючи щось далеке, майже забуте, про що вона колись чула, а може, що їй тільки привиділося, заговорила, затинаючись:

— Ви, здається, сказали, що наш бідний друг лишив свій статок моєму синові Жану?

— Так, пані.

Тоді вона промовила просто:

— Я дуже рада, бо це доводить, що він любив нас, Ролан підвівся:

— Ви хочете, дорогий метр, щоб мій син зараз же дав письмову згоду?

— Ні, ні, пане Ролане. Завтра, завтра, в моїй конторі, о другій годині, якщо для вас зручно.

— Так, так, звичайно.

Тоді підвелася й пані Ролан, посміхаючись крізь сльози, підійшла до нотаря, поклала руку на спинку крісла і, дивлячись на нього розчуленим поглядом вдячної матері, запитала:

— А склянку чаю, пане Леканю?

— Тепер охоче, пані. З задоволенням. Покликали служницю; вона принесла спершу сухе

печиво, те несмачне і крихке англійське печиво, що готується ніби для папугачих дзьобів і зберігається в бляшаних банках, щоб витримати кругосвітню подорож. Потім вона пішла за сіренькими серветками, складеними маленькими чотирикутниками, тими чайними серветками з сурового полотна, що ніколи не перуться в неможливих родинках. Втретє вона повернулася з цукерницею і склянками; нарешті, пішла кип'ятити воду. Всі мовчки чекали.

Говорити нікому не хотілося; багато про що слід було подумати, а сказати — нічого. Лише пані Ролан кинула кілька банальних фраз.

Вона розповіла про рибалку, вихваляла "Перлину", говорила компліменти на адресу пані Роземії.

— Дуже, дуже чарівна,— погодився нотар. Ролан, спершись об камін, — як бувало взимку, коли

палає вогонь,— заклав руки в кишені і витяг губи, ніби збираючись засвистіти; він не знаходив собі місця, так його розпирало непоборне бажання дати вихід своїй радості.

Два брати сиділи на однакових кріслах, однаково схрестивши ноги, з правого і лівого боку круглого столика і пильно дивилися перед себе; однакові пози ще дужче підкреслювали відмінність у виразах їхніх облич.

Нарешті, чай подали. Нотар взяв склянку, поклав цукру й випив чай, спершу накришивши туди невеличкого коржика, надто твердого, щоб його розгризти; потім встав, потиснув руки чоловікам і пішов.

— Отже,— ще раз перепитав Ролан,— завтра, у вас, о другій?

— Так, завтра, о другій. Жан не промовив ані слова.

По виході нотаря ще тривало мовчання, потім старий Ролан, ляснувши обома руками свого сина по плечах, вигукнув:

— Ну, чортів щасливчик, чого ж не цілуєш мене?

Жан посміхнувся й поцілував батька, кажучи:

— Я не знав, що це необхідно.

А старий уже не приховував радості. Він ходив по кімнаті, тарабанив своїми незграбними пальцями по меблях, немов по роялю, повертався на закахлуках і повторював:

— Оце так поталанило! Оце так поталанило! П'єр запитав:

— Значить, ви раніше були добре знайомі з цим Ма-решалем?

Старий відповів:

— Ще б ітак! Та він бував у нас щовечора; ти ж мусиш пам'ятати^ що він у вільні дні заходив за тобою до коледжу і часто проводжав тебе туди по обіді. Стривай: саме в той ранок, коли народився Жан, це ж він бігав по лікаря! Він "снідав у нас, коли матері раптом стало погано. Ми зразу зрозуміли, в чім справа, і він кинувся бігом. Спихвату він узяв мого капелюха замість свого. Я це пам'ятаю, бо потім ми дуже з цього сміялися. Можливо навіть, що він перед смертю згадав цей випадок і, оскільки не мав спадкоємців, сказав собі: "Коли вже я допоміг цьому хлопцеві народитися, залишу ж йому своє майно".

Пані Ролан, відкинувшись у кріслі, здавалося, поринула в спогади. Вона прошепотіла, ніби думаючи вголос:

— О! Це був щирий друг, такий відданий, такий вірний, рідкісна людина, як на ці часи.

Жан підвівся:

— Піду трохи прогуляюся,— сказав він.

Батько здивувався, хотів затримати його, адже слід було все обговорити, скласти якийсь план, щось вирішити. Але Жан уперся, посилаючись на якесь побачення. Ще досить буде часу, щоб про все домовитися, поки оформлятимуть його права на спадщину.

І він пішов; йому хотілося побути на самоті, щоб розмислити про все.

За кілька хвилин і П'єр сказав, що йде, і вирушив за братом.

Лишившись наодинці з дружиною, старий Ролан схопив її в обійми й розцілував у щоки і, ніби відводячи докір, який вона йому часто робила, промовив:

— Ось бачиш, люба, і не треба було мені ще сидіти в Парижі, виснажувати себе задля дітей, замість того, щоб переїхати сюди і укріпити своє здоров'я. Достатки самі впали нам з неба. Вона спохмурніла.

— Це падає з неба для Жана,— промовила вона.— • Ну, а П'єр?

— П'єр! Але ж він лікар, він зароблятиме... Та й брат щось зробить для нього.

— Ні. Він не прийме допомоги. І потім ця спадщина належить тільки Жанові! П'єр, таким чином, дуже обділений.

Старий зовсім був спантеличений:

— Тоді ми в нашій заповіді залишимо йому трохи більше.

-г— Ні. Це теж буде несправедливо. Тоді він розсердився:

— А! Ну його під три чорти! Що ж я маю робити, скажи мені, будь ласка? Ти завжди знайдеш якусь неприємність. Тобі неодмінно треба зіпсувати мені настрій. Піду краще спати. На добраніч. Як не кажи, а нам пощастило, дуже пощастило!

І він пішов, задоволений і радий, не прохопившись жодним словом жалю про великодушного покійного друга.

А пані Ролан знов занурилась у думки, не відриваючи пильного погляду від вогника догораючої лампи.

її

Вийшовши з дому, П'єр попрямував до Паризької вулиці, головної вулиці Гавра, освітленої, людної і гомінливої. Свіжий морський вітер ласкаво повівав йому в лице; він простував повагом, з тростинкою під пахвою, заклавши руки за спину.

Настрій був у нього поганий, і він відчував пригнічення, незадоволення, ніби довідався про якусь прикру новину. Жодної чіткої думки не ворухилось у його мозку, і П'єр не міг би сказати, звідки цей тягар на душі і млюсть у тілі. Щось боліло йому, але він не знав, що саме;десь відчувалась якась болюча точка, одна з тих майже непомітних виразок, які важко визначити, але які мучать, втомлюють, пригнічують і дратують,— якесь несвідоме легке страждання, ніби зародок смутку.

Коли ГТ'ер дійшов до Театральної площі, його привабила яскраво освітлена кав'ярня Тортоні, і він повільно попрямував до неї, та в останню мить згадав, що зустріне там приятелів, знайомих, людей, з якими доведеться розмовляти; його раптом охопила відраза до банальної дружби, що виникає за чаркою та келихом. І, повернувши назад, він знову пішов головною вулицею, що вела до порту.

Запитував себе: "Куди б його піти?",— мислено вишукуючи місце, що було б йому приємним, відповідало його душевному стану. Але нічого не придумав, бо і самотність його гнітила, і зустрітися ні з ким не хотілося.

Дійшовши до набережної, знов завагався, потім звернув до молу і обрав самотність.

Помітивши біля хвилеріза лаву, він сів, уже втомившись ходити і втративши бажання продовжувати прогулянку.

Спитав себе: "Що це сьогодні зі мною?" — і почав аналізувати, що за прикрість могла трапитися з ним, як розпитують хворого, щоб встановити причину лихоманки.

Він мав запальну і в той же час розсудливу вдачу, захоплювався, але згодом розмірковував, схвалюючи або осуджуючи свої поривання; але, зрештою, перший настрій лишався в ньому міцнішим і людина чуття завжди брала в ньому гору над людиною розуму.

Отже, П'єр дошукувався, звідки взялося це нез'ясовне роздратування, ця потреба безцільно блукати, це бажання зустріти когось, щоб обмінятися думками, а разом з тим—відраза до людей, яких він міг побачити, і до того, що вони могли б йому сказати.

І запитав себе: "Чи не Жанова це спадщина?"

Так, це можливо. Коли нотар сповістив цю новину, він відчув, як серце його забилося трохи дужче. Звичайно, не завжди можна оволодіти собою, і доводиться зазнавати хвилювань раптових, інстинктивних, змагатися з якими — марна річ.

Він глибоко замислився над фізіологією впливу, який певна подія справляє на інстинкт, викликаючи потік думок та відчуттів болісних чи радісних, часто суперечних тим, на які сподівається і яких вважає за розумні і справедливі— інтелект, що переріс нашу натуру.

Він намагався уявити душевний стан сина, що дістав у спадок величезний маєток і завдяки цьому може пізнати чимало радощів, давно вимріяних, раніше недоступних через скупість батька, якого, проте, любив і жалів.

П'єр підвівся й пішов на край молу. На душі йому полегшало, він був задоволений, що зрозумів, розгадав самого себе, викрив другу істоту, що крилася в ньому.

"Виходить, я позаздрих Жанові,— думав він.— Це справді підло! Я зараз певен цього, бо перша думка, що промайнула в мене, була про його одруження з панею Роземійї. А тимчасом я зовсім не закоханий у цю маленьку, розсудливу індичку, ніби навмисне створену, щоб викликати огиду до здорового розуму й розсудливості. Це ж заздрість марна, безглузда, заздрість заради заздрості! Треба постежити за собою!"

Він підійшов до сигнальної щогли, що показувала рівень води у порту, і запалив сірника, щоб прочитати список кораблів, які були в морі, і мали під час наступного припливу увійти до порту. Чекали суден з Бра-зілії, Ла-Плати, Чілі й Японії, двох датських бригів, норвезьку шхуну й турецький пароплав, що дуже здивувало П'єра, нібито він прочитав "Швейцарський пароплав": і, наче в якомусь химерному сні, в його уяві виник величезний корабель з високими щоглами, на якому повно людей у чалмах і широких шальварах.

"Що за дурниці,— подумав він,— адже турки народ морський".

Ступивши ще кілька кроків, він зупинився, щоб подивитися на рейд. Праворуч, вище від Сент-Адресу, на Гевському мисі, два електричні маяки, подібні до двох близнят-циклопів, дивились у море владним поглядом. Два рівнобіжних промені, що скидалися на величезні хвости комет, вийшовши з двох суміжних джерел, линули безконечними спадаючими лініями з високого берега аж за край обрію. Далі, на двох молах, два інші вогні, діти цих велетнів, вказували вхід до гаврської гавані; а ген-ген, по той бік Сени, виднілися ще інші вогні, безліч інших вогнів, нерухомих чи мерехтливих, блискучих чи тьмяних, що заплющувались і розплющувались, ніби очі — жовті, червоні, зелені очі порту, які стерегли темне море, вкрите кораблями, наче живі очі гостинної землі, і самим незмінним і розміреним механічним рухом повік говорили: "Це я. Я— Трувіль, я — Онфлер, я — ріка Понт-Одмер". А понад усіма ними, так високо, що з далини скидався на планету, Етувільський маяк вказував шлях на Руан, поміж піщаних мілин біля гирла великої ріки.

Далі, серед глибокого, безмежного моря, темнішого за небо, тут і там, ніби дрібні зорі, миготіли в нічній імлі вогники близькі й далекі, а також білі, зелені й червоні. Майже всі були нерухомі, а проте деякі ніби пересувались; це були вогні суден, що стояли на якорі, чекаючи наступного припливу, або суден, що тільки шукають, де кинути якір.

Саме в цей час над містом зійшов місяць; і він теж скидався на велетенський фантастичний маяк, запалений серед неба, щоб вказувати путь незліченній флотилії справжніх зір.

П'єр промовив майже вголос:

— От! А ми тут отруємо собі життя через кілька

су!

Аж раптом, зовсім близько біля нього, в широкій чорній западині між двох молів, майнула якась довга химерна тінь. Спершись на гранітний парапет, він побачив рибацький човен, що повертався в порт; ні людських голосів, ні плюскоту хвиль, ні шуму від весел не долинали від нього; він посувався повільно і нечутно, вітер надимав його високий, темний парус.

П'єр подумав: "Якби можна було там жити, певно, це дало б справжній спокій". Ступивши ще кілька кроків, він помітив людину, що сиділа на краю молу.

Мрійник, закоханий, мудрець, щасливий чи нещасний? Хто ж це? Зацікавившись, П'єр наблизився, щоб побачити обличчя цього самотника, і впізнав брата.

— Як? Це ти, Жане?

— А!.. П'єр... Що це ти поробляєш тут?

— Я дихаю свіжим повітрям. А ти? Жан засміявся:

— Я також дихаю свіжим повітрям. П'єр сів поруч з братом.

— Але ж як тут гарно, правда?

— О так.

З його голосу він зрозумів, що Жан нічого не бачив, і вів далі:

— Мене, коли я приходжу сюди, опановує шалене бажання поїхати, рушити на одному з цих суден на північ чи на південь. Уяви собі, що всі ці маленькі вогники прибувають з усіх кінців світу, з країн, де цвітуть незвичайні квітки і живуть прегарні дівчата, білолиці чи смугляві, з країн, де пурхають колібрі, де бродять на волі слони, леви, де правлять

негритянські королі, з тих країн, які здаються нам чарівними казками, нам, що не віримо більше ані в Білу кішечку, ані в Сплячу красуню. Дуже добре 'було б відправитись у таку мандрівку; але на це потрібні гроші, і чимало...

Зненацька він замовк, згадавши, що його брат тепер має ці гроші і, вільний від усіх турбот, вільний від щоденної праці, нічим не зв'язаний, щасливий, радісний, може їхати, куди тільки забажає,— до білявих шведок чи до чорнявих жінок Гавани.

Але тут, як це часто з ним бувало, одна з тих мимовільних думок, які так раптово і швидко проносяться в голові, що їх не можна ні передбачити, ні стримати, ні змінити, бо вони ніби виходили з його другої душі, норовливої і невгамовної, пронизала його: "Де там! Він надто дурний, він одружиться з маленькою Роземійї, та й по всьому".

П'єр підвівся.

— Залишаю тебе мріяти про майбутнє; мені хочеться пройтись.

Потиснув руку братові й сказав дуже щирим, теплим тоном:

— Ну, мій братіку Жаїїе, ти тепер багатий! Дуже радий, що ми тут зустрілись і я можу тобі сказати, який я радий цьому, як поздоровляю і як люблю тебе.

Жан, ніжний і лагідний з природи, зворушено пробурмотів:

— Дякую... дякую... мій любий П'єр, дякую.

І П'єр — пішов назад повільним кроком, з тростиною під пахвою, заклавши руки за спину.

Повернувшись до міста, він знов запитав себе, що йому робити; йому було прикро від перерваної прогулянки і від того, що зустріч з братом перешкодила йому посидіти біля моря.

Раптом він надумав: "Піду-но вип'ю склянку лікеру в старого Маровського". І попрямував до Енгувільсько-го кварталу.

Він познайомився з старим Маровським у Парижі, в госпіталі. Цей старий поляк, як говорили, був політичним емігрантом і колись брав участь у бурхливих подіях на своїй батьківщині; прибувши до Франції, * він взявся за своє старе ремесло — фармацевтію. Про його минуле життя точно нічого не було відомо; через це серед студентів і практикантів, а згодом серед сусідів про нього складали цілі легенди. Слава небезпечного змовника, нігіліста, царевбивці, здатного на все патріота, що лише чудом уникнув смерті, полонила палку уяву П'єра Ролана; він здружився з старим поляком, але так і не добився від нього ніяких признань щодо його колишнього життя.

Зараз старий влаштувався у Гаврі, розраховуючи на прекрасну клієнтуру, яку забезпечить йому молодий лікар.

А поки що він бідненько жив собі у своїй скромній аптеці, продаючи ліки дрібним буржуа й робітникам свого кварталу.

П'єр частенько відвідував його по обіді, щоб поговорити з ним якусь годину; він любив спокійне обличчя Маровського і його лаконічну мову, що завдяки довгим паузам здавалась йому глибокодумною.

Єдиний газовий ріжок горів над заставленим пляшечками прилавком. Ріжки на вітрині аптеки зовсім не горіли, через ощадливість. За прилавком, сидячи на однім кріслі й поклавши простягнуті ноги одну на другу, лисий старигань з великим, ніби пташиним носом, який надавав йому сумного вигляду папуги,— міцно спав, звисивши підборіддя на груди.

Коли задзеленчав дзвінок, він прокинувся, підвівся і, впізнавши лікаря, пішов йому назустріч, простягаючи обидві руки.

Його чорний сурдут, весь у плямах від кислот та сиропів, надто широкий для його худого та маленького тіла, був схожий на стару сутану; говорив він з сильним польським акцентом, що надавав його кволому голосові чогось дитячого; здавалось, це белькоче якесь маля, що ледве починає розмовляти.

П'єр сів, і Маровський запитав:

— Ну, що нового, любий докторе?

— Нічого. Завжди й усюди те саме.

— Не дуже веселий вигляд у вас сьогодні.

— Це частенько трапляється зо мною.

— Ну, ну, треба скинути це з себе. Вип'єте скляночку лікеру?

— З охотою.

— Тоді я можу вам запропонувати на пробу новий препарат. Ось уже два місяці я намагаюсь добути щось із порічок, з яких робили досі лише сироп... і от я винайшов... я винайшов... чудовий лікер, дуже-дуже добрий.

Радісно збуджений, він підійшов до шафи, відчинив, вибрав пляшечку й приніс.

І в ході, і в усіх рухах аптекаря відчувалась якась невпевненість, незавершеність; він ніколи не випробовував рук, не розставляв широко

ніг, не робив жодного закінченого, рішучого жесту. Думки його скидалися на його рухи; він ніби тільки обіцяв їх, намічав, накреслював, натякав на них, але ніколи не висловлював до кінця.

Найвищою метою його життя було, здається, лише виготовлення сиропів і лікерів. "Гарним сиропом чи добрим лікером можна збити собі статок", говорив він частенько.

Він винайшов добру сотню цукрових препаратів, але жоден з них не мав успіху. П'єр запевняв, що Маров-ський нагадує йому Марата.

Старий узяв дві маленькі скляночки у задній кімнатці і приніс на дошці, якою аптекар користувався при виготовленні ліків; обидва чоловіки почали роздивлятись рідину, підносячи склянки до газового різка:

— Який чудовий колір,— наче рубін! — сказав П'єр.

— Правда?

Обличчя старого поляка, схожого на папугу, сяяло. Лікар покуштував, посмакував, подумав, зробив ще ковток, знов подумав і промовив:

— Дуже добре, дуже добре! І який смак незвичайний! Це справді винахід, друже!

— Ах! Справді? Я дуже радий.

Тут Маровський зажадав поради, як назвати новий лікер; він хотів назвати його "порічкова наливка", або "добірна порічка", або "порічанка" і навіть "порічківка".

П'єр не схвалив жодної з цих назв.

У старого з'явилась ще одна ідея:

— Те, що ви сказали тільки-но,— це ж дуже вдала, дуже вдала назва: "Чудовий рубін".

Лікар заперечив і проти цього, дарма що сам подав таку думку, і порадив просту назву "порічанівка", яку Маровський визнав прекрасною.

Потім вони замовкли і просиділи кілька хвилин при світлі єдиного газового рижка, не промовивши ні слова.

Нарешті П'єр, майже проти своєї волі, сказав:

— Знаєте, в нас сьогодні трапилась дивна річ. Один з друзів мого батька, вмираючи, одписав увесь свій статок моєму братові.

Аптекарь ніби не зразу зрозумів, а подумавши трохи, висловив надію, що лікар одержить половину. Коли ж П'єр пояснив справу, він був здивований і вражений; і, незадоволений тим, що його друга скривдили, кілька разів повторив: /

— Це справить негарне враження.

П'єр, яким знову оволоділа дратівливість, захотів знати, що хоче сказати Маровський цими словами. Чому це справить негарне враження? Яке погане враження може бути від того, що його брат одержить спадщину від друга сім'ї? Але обачливий старий ясніше не висловився.

— В таких випадках лишають обом братам порівну. Я кажу вам, що це справить негарне враження.

Лікар, роздратований, пішов, повернувся у батьківський дім і ліг.

Через якийсь час він почув кроки Жана у суміжній-кімнаті; потім випив дві склянки води і заснув.

ПІ

Другого дня лікар прокинувся з твердим рішенням збити собі статок.

Не вперше він приходив до такого рішення, але ні разу не пробував його здійснити. Коли він брався до роботи в якійсь новій галузі, надія швидко розбагатіти спершу підтримувала в ньому енергію і віру в себе: але перша ж перешкода, перша невдача змушували його шукати іншого шляху.

Лежачи в постелі, серед теплих ковдр, П'єр міркував. Скільки лікарів стали мільйонерами за короткий час! Для цього досить мати спритність; адже за час свого навчання він міг переконатись, чого справді варті найвидатніші професори, і вважає їх за ослів. Запевне він не гірший за них, коли не кращий. Якби лише пощастило якимсь чином привабити елегантну й багату гаврську клієнтуру, він легко заробляв би сто тисяч франків на рік. І лікар почав старанно підраховувати певні майбутні прибутки. Ранком він виходитиме й одвідуватиме своїх хворих. Приймаючи за день в середньому найменше десять пацієнтів, по двадцять франків кожний, він матиме принаймні сімдесят дві тисячі франків щороку, навіть сімдесят п'ять, бо насправді буває більш ніж десять хворих. Після обіду прийматиме в своєму кабінеті також в середньому десять пацієнтів, по десять франків, що дасть тридцять шість тисяч франків. Отже, це окладе приблизно сто двадцять тисяч франків. Колишніх пацієнтів і друзів він відвідуватиме за десять франків і, коли прийматиме в себе, братиме, по п'ять франків; це трохи зменшить загальну-суму, але компенсуватиметься консилиумами з іншими лікарями й різними випадковими прибутками, що їх завжди мають лікарі.

Нема нічого легшого, як досягти цього умілою рекламою, приміром, замітками у "Фігаро", де зазначатиметься, що паризькі наукові кола стежать за ним, цікавляться тими незвичайними методами лікування, які застосовує молодий й скромний гаврський медик. І він стане багатшим за свого брата, і не тільки багатшим, а й знаменитим і щасливим, бо завдячуватиме всім лише собі самому; і він щедро обдарує своїх батьків, які по праву пишатимуться його славою. Він не одружиться, щоб не зв'язувати себе на все життя з одною жінкою, єдиною і нудною, але матиме коханок з най-вродливіших пацієнток.

Він відчув таку впевненість в успіху, що прожогом скочив з постелі, ніби в цю ж мить мав оволодіти ним, швидко одягнувся й пішов шукати підходяще помешкання.

Блукаючи вулицями, П'єр подумав, якими незначними бувають збудники наших вчинків. Вже три тижні тому він міг би, він повинен був прийняти це рішення, яке раптом народилося тепер, безсумнівно через те, що брат одержав спадщину.

Він зупинявся тільки перед тими дверима, де було вивішено об'яви, що здається багате чи розкішне по-

мешкання, зневажливо обминаючи усі оповістки без цих прикметників. П'єр гордовито заходив, виміряв висоту стелі, занотовував у записну книжку план помешкання, коридори, виходи, при цьому заявляв, що він лікар і має чимало пацієнтів. Придивлявся, щоб сходи були широкі й охайно утримувані. До того ж підкреслював, що взагалі вище, ніж в бельетажі, він оселятись не може.

Записавши сім чи вісім адрес і надряпавши пару сот довідок, повернувся додому, на чверть години запізнившись на сніданок.

З передпокою вже чути було брязкіт тарілок. Почали снідати без нього. Чому? Ніколи в них не додержували такої точності. Це образило й

розсердило П'єра, бо він був трохи підозріливий. Як тільки він увійшов, Ролан звернувся до нього:

— Ну ж бо, П'єр, скоріше, хай тобі! Ти ж знаєш, що о другій ми йдемо до нотаря. Сьогодні не годиться марнувати час.

Лікар мовчки сів і, поцілувавши матір і потиснувши руки батькові та братові, взяв з порожнього блюда посеред столу залишену йому котлету. Вона була холодна й суха. Мабуть, це була найгірша. Він подумав, що можна було поставити страву до його приходу в пічку і що немає причин, щоб у всіх голова йшла обертом і навіть ніхто не подумав про другого, старшого сина. Розмова, що її перепинив був його прихід, йшла далі.

— Я б ось що зробила насамперед,— говорила Жа-нові пані Ролан.— Найняла б розкішне помешкання, щоб в очі впадало, почала б бувати у світському товаристві, їздила б верхи й вибрала б одну чи дві справи, щоб виступити з ними і добре зарекомендувати себе в суді. Я намагалася б стати чимсь подібним до адвоката-аматора, знайомство з яким бажане для всіх. Дякувати богам, зараз ти матеріально забезпечений і взагалі, коли візьмешся за роботу, то тільки для того, щоб не пропадали марно твої знання, і тому, що чоловік ніколи не повинен байдикувати.

Старий Ролан, очищаючи грушку, заявив:

— До біса це все! Я на твоєму місці купив би гарне судно, катер, на вірець того, що в наших лоцманів, і мандрував би на ньому до самого Сенегала.

П'єр у свою чергу також дав пораду. Зрештою, не ба-

гатство надає людині цінності, цінності моральної та інтелектуальної. Людей посередніх воно лише призводить до морального занепаду, тоді як у руках сильних людей це — могутня підойма. А втім, такі люди рідко трапляються. Якщо Жан справді видатна людина, тепер, коли він

забезпечений матеріально, він зможе це виявити. Але йому доведеться у стократ більше працювати, чого йому не треба було робити за інших обставин. Зараз йдеться вже не про те, щоб захищати чи об'винувачувати вдову або сироту й набивати кишені платою за всі виграні або програні процеси, а про те, щоб стати уславленим юристом, світилом. І додав наприкінці:

— Якби мені гроші, я б різав трупи! Старий Ролан знизав плечима:

— Тра-ла-ла! Наймудріше в житті — це позбутися турбот. Ми не робоча худоба, а люди. Коли народишся в злиднях, треба працювати, ну, і нічого не вдієш,— мусиш працювати; але якщо людина має ренту, то треба бути йолопом, щоб надмірно старатися.

П'єр одказав згорда:

— У нас різні погляди! Я поважаю в житті лише знання та розум; все, що поза цим, мені огидне.

Пані Ролан завжди намагалася пом'якшити сутички між батьком і сином; отож вона звернула розмову на інше і стала розповідати про вбивство, що трапилося в Больбек-Нуанто минулого тижня. Всі зразу зайнялись обговоренням подробиць цього злочину, захоплені жагучою цікавістю, звабливою таємницею,— адже якими б жорстокими, ганебними й огидними не були злочини, вони завжди дуже впливають на уяву людей, мають якісь незбагненні гнітючі чари.

Тимчасом старий Ролан раз у раз витягав свого годинника:

— Ну,— сказав він,— час рушати! П'єр всміхнувся:

— Ще нема й першої години. Справді, не варт було змушувати мене їсти холодну котлету.

— Ти підеш до нотаря? — запитала мати. Він сухо відповів:

— Ні. Навіщо? Моя присутність зовсім непотрібна. Жан мовчав, ніби справа його не стосувалась. Коли

розмовляли про вбивство в Больбеці, він, як юрист, зробив кілька зауважень і висловив деякі думки щодо злочинів та злочинців. Тепер він знову замовк, але блиск його очей, живий рум'янець щік, навіть вилискування бороди,— все кричало про його радість.

Після того, як всі пішли, П'єр, лишившись на самоті, знов пішов розшукувати помешкання. Після двох чи трьох годин ходіння вгору і вниз по сходах, він знайшов, нарешті, на бульварі Франціска І чудове велике приміщення на антресолях з двома входами з різних вулиць; воно складалося з двох віталень, скляної галереї, де хворі, чекаючи своєї черги, змогли б прогулюватися серед квітів, і чарівної округлої їдальні з краєвидом на море.

Він хотів був найняти його, але стримала ціна в три тисячі франків, бо вимагали плати наперед за перший квартал, а він не мав нічого, жодного су.

Скромні кошти, зібрані батьком, давали ледве вісім тисяч франків ренти, і П'єр докоряв себе, що частенько обтяжував батьків своїми ваганнями у виборі професії, своїми завжди марними планами і змінами факультетів. Отже, він пішов, пообіцявши дати відповідь через якихось два дні; і йому спало на думку позичити в свого брата, як тільки той одержить спадщину, грошей на перший квартал чи навіть на півроку, що складе тисячу п'ятсот франків.

"Це справа кількох місяців,— гадав він.— Я, можливо, поверну йому навіть до кінця року. Це так просто, і він радий буде зробити це для мене".

Не було ще й чотирьох годин, П'єр не мав чого робити, зовсім нічого, і пішов посидіти до міського саду. Довгий час сидів він бездумно на лаві, втупивши очі в землю, пригнічений якоюсь втомою від нудьги.

Усі попередні дні, з часу повернення до рідного дому, П'єр жив так само, проте не терпів так люто від пустоти свого життя та бездіяльності. Як же заповнював він час від ранку до вечора?

Він блукав по молу в годину припливу, тинявся по вулицях, по кав'ярнях, заходив до Маровського. І от відразу це життя, що його він досі терпів, стало йому ненависним, нестерпним. Коли б він мав трохи грошей, то найняв би екіпаж і поїхав за місто покататися, вздовж затінених буками та в'язами ферм; але він мусив підраховувати навіть ціну кухля пива чи поштової

марки, і такі фантазії були для нього зовсім недоступні. Раптом йому спало на думку, як це важко в тридцять років, червоніючи, просити в матері час від часу луїдор на дрібні витрати, і він пробурмотів, дряпаючи землю кінцем тростини:

— А чорт забери! Коли б мені гроші!

І думка про братову спадщину знов пронизала його, як осине жало; але він з прикрістю відігнав її, боячись знову відчувати заздрість.

Навколо нього,*на стежках, бавились у куряві діти. Біляві, з довгими локонами, вони серйозно, з пильною увагою споруджували маленькі піщані гори, щоб зараз же потоптати їх ногами.

П'єр був у тому похмурому настрої, коли людина заглядає у всі закутки душі й перетрушує їх.

"Наші діла нагадують забавки отих пацанят", подумав він. Потім запитав себе, чи не найрозумніше в житті — це народити двох чи трьох

отаким маленьких безтурботних створінь і з втіхою та цікавістю стежити, як вони ростуть. І бажання одружитися заворушилося в ньому. Коли ти не самотній, то відчуваєш себе не таким неприкаяним. В годину збентеження чи зневіри чуєш принаймні, як щось живе рухається біля тебе, та й можливість сказати жінці "ти", коли страждаєш,— теж немало значить.

Він почав думати про жінок.

Знав він їх дуже небагато, маючи в Латинському кварталі лише скороминущі зв'язки, що обривалися, коли .проїдалися гроші, прислані на місяць, і відновлювалися чи замінювалися новими в наступному місяці. Але ж повинні існувати й інші жінки — добрі, ніжні, лагідні. Хіба ж не була його мати душею домашнього вогнища?, Як би хотілося йому зустріти жінку, справжню жінку!

Він раптом підвівся, вирішивши відвідати пані Роземійї.

Але потім так само швидко сів знову. Не подобається йому ця пані! Чому? В неї занадто багато тієї прозаїчної, буденної міщанської розсудливості; а до того ж іще, здається, їй більше до вподоби Жан. Він не признавався по щирості сам перед собою, що ця перевага в значній мірі впливала на низьку оцінку вдовиного розуму, бо хоч він і любив свого брата, але не міг не вважати його за людину посередню, а себе — за вищу.

з* I 35

Однак не можна ж було лишатися тут до ночі, і він, як напередодні ввечері, з тугою запитував себе: "Що ж мені робити?"

Йому раптом захотілось уваги, ніжності, щоб його приголубили, втішили. Втішили, але ж у чому! П'єр сам не міг би сказати, але відчував себе кволим і втомленим, а в такі години присутність жінки, її ласка,

дотик руки, шелестіння сукні, лагідний погляд карих чи синіх очей здаються конче й негайно потрібними нашому серцю.

І йому пригадалась маленька служниця з пивної, що в неї він якось провів вечір і потім відвідував час від часу.

Він знову підвівся, щоб піти випити з цією дівчиною кухоль пива. Що скаже він їй? Що скаже вона йому? Безперечно,— нічого. Дарма! Кілька хвилин він потримає її руку. Він ніби припав їй до серця. Чому б справді не зустрічатися з нею частіше?

Коли він прийшов, вона куняла на стільці в майже порожній пивній. Троє чоловіків смалили люльки, поклавши лікті на дубові столи, касирка читала роман, а сам господар, скинувши піджака, міцно спав, простягтись на лаві.

Помітивши його, дівчина хутко підвелась і пішла назустріч:

— Добридень, як ся маєте?

— Нічого, а ти?

— Я? Чудово. Чого так рідко заходите?

— Так, мені бракує часу. Ти ж знаєш, я лікар. ж

— Справді? Ви мені ніколи не казали цього. Якби я знала, то порадила б з вами, бо слабувала минулого тижня. Що вам подати?

— Кухоль пива, а тобі?

— Мені також кухоль пива, якщо ти мене почастуєш.

І вона почала говорити йому "ти", ніби, запропонувавши пригостити її, він дав на це німу згоду. І от, сівши одне проти одного, вони почали розмовляти. Час від часу вона брала його за руку з легковажною фамільярністю, властивою дівчатам, які торгують своїми пестощами, і, дивлячись на нього знадливим поглядом, питала:

— Чому не приходиш частіше? Ти мені дуже подобаєшся, любенький.

Але він вже відчував огиду до неї, побачивши, що вона тупа, вульгарна і груба. "Жінки,— говорив він собі,— повинні являться нам у мріях або в ореолі розкошів, які поетизують їхню пошлість".

Вона запитала:

— Ти проходив якось вранці з русявим красуном з великою бородою. Це твій брат?

— Так, це мій брат.

— Дуже вродливий хлопець.

— Ти вважаєш?

— Ще б пак! До того ж видно, що він любить погуляти.

Яке незбагненне почуття спонукало його раптом розповісти цій служниці з пивної про Жанову спадщину? Чого ця думка, яку він на самоті гнав від себе, відштовхував, боячися збентеження, що вона вносить в його душу, чому в цю хвилину він не стримав її, чому дав зірватися з язика, ніби не міг побороти бажання відкрити перед кимось своє переповнене прикрістю серце?

Заклавши ногу за ногу, він промовив:

— йому пощастило, моєму братові; він дістав у спадщину — двадцять тисяч франків ренти.

Вона широко розкрила жадібні блакитні очі:

— О! І хто ж це залишив йому,— бабуся чи, може, тітка?

— Ні, старий друг моїх батьків.

— Тільки друг? Неможливо! —І нічого не залишив тобі?

— Ні. Я дуже мало знав його.

Вона подумала кілька хвилин і з лукавою посмішкою сказала:

— Ну-ну! Щасливий же він, що має таких друзів! Нема нічого дивного, що він так мало скидається на тебе!

Не усвідомлюючи сам чому, П'єр захотів дати їй ляпаса і, зціпивши зуби, запитав:

— Що ти хочеш цим сказати?

Вона вдала придуркувату й наївну і відказала:

— Та нічого. Хотіла сказати лише, що він щасливіший за тебе.

Він кинув на стіл двадцять су і пішов геть. Тепер він повторював ці слова— "Нема нічого дивного, що він так мало скидається я а тебе/>".

Що думала вона, що розуміла під цими словами? Безперечно, в них був натяк, глузливий, злий, ганебний. Так, ця дівчина подумала, що Жан — син Марешалю.

Його так схвилювала підозра, що падала на його матір, що він зупинився, шукаючи очима, де б йому сісти.

Просто перед ним була друга кав'ярня; він увійшов, сів на стілець і сказав гарсону, що підійшов до нього:

— Кухоль пива.

Він відчував, як билось його серце: поза шкірою пробігав дроз. І тут пригадалися слова Маровського, сказані напередодні: "Це справить погане враження". Чи він мав ту саму гадку, ту ж підозру, що й ця шльондра?

Звісивши голову над кухлем, він дивився, як тане біла піна, і питав себе: "Чи ж можливо повірити такій нісенітниці?"

Причини, що могли викликати цю ганебну підозру, розкривались йому зараз одна по одній, ясні, очевидні і нещадні. Якщо старий холостяк, який не має спадкоємців, лишає свій статок обом синам свого друга,— то це зрозуміло і природно; але коли все цілком дістає один син, то люди, звичайно, дивуватимуться, перешіптуватимуться і почнуть лукаво посміхатися. Як це він сам не догадався, чому не відчув цього батько, як його мати не збагнула цього? Ні, вони надто зраділи цим несподіваним грошам, щоб у них зародилася ця думка. Та, зрештою, хіба такі чесні люди, як його батьки, здатні запідозрити таку мерзоту?

Але всі інші люди,— сусіди, крамар, постачальник,— що знають їх, хіба ж не переказуватимуть вони цю огидну плітку, не будуть глузувати, тішитися, насміхатися з його батька і зневажати його матір?

І те, що зауважила дівчина з пивної,— що Жан білявий, а він чорнявий, що вони не схожі ні лицем, ні ходом, ні постаттю, ні вдачею,— тепер зразу впаде всім у вічі. Коли доведеться комусь говорити про

одного з Роланових синів, питатимуть: "Про якого це, — про справжнього чи прижитого?"

Він встав, вирішивши попередити свого брата, застерегти його проти жахливої небезпеки, що загрожує ^е-сті їхньої матері. Але ж чим допоможе Жан? Найпростіше, безперечно, було б зректися спадщини, нехай • вона дістанеться бідним, і пояснити друзям та знайомим, які знають про це, що заповіт мав .неприйнятні пакти та умови, що Жан, по суті, став би не спадкоємцем, а лише виконавцем духівниці. —

Біля самого батьківського дому він зміркував, що треба побачитись з братом віч-на-віч, щоб не розмовляти про ці речі при батьках.

З порога вже почув він гомін голосів та регіт в залі; а ввійшовши, побачив пані Роземійї та капітана Бозіра, яких привів його батько й залишив обідати, щоб відсвяткувати радісну новину.

Для апетиту подано було вермуту та абсенту, і зразу ж у всіх став веселий настрій. Капітан Бозір, маленький чоловічок, зовсім округлий через вічне кружляння по морю, всі думки якого теж здавалися округлими, немов берегова галька, реготав на все горло і був переконаний, що життя чудове і що в ньому треба скористатися всім.

Він цокався з старим Роланом, а Жан наливав обом жінкам по другій чарці.

Пані Роземійї відмовлялась; Тоді капітан Бозір, що був знайомий з її покійним чоловіком, вигукнув:

— Годі-бо вам, пані,— "bis repescita placent", що по-простому означає: "Другий келих вермуту ніколи не зашкодить". Я, бачте, з того часу, як покинув плавати, щодня перед обідом заживаю дві чи три чарки цієї штучної бокової качки! До цього, після кави, додаю ще келих кілевої

качки, що на вечір створює ціле бурхливе море. Проте я ніколи не доводжу до шторму, ні, ні — боюся аварії.

Ролан, мореплавну манію якого тішив старий моряк дальнього плавання, сміявся від щирого серця з уже почервонілим лицем і тьмяними від абсенту очима. В нього було величезне черево крамаря, саме лише черево, яке, здавалось, поглинуло решту тіла, товсте, обвисле черево, як у людей, що завжди сидять і зовсім не мають ні стегон, ні грудей, ні рук, ні шиї, ніби сидіння на стільці зібрало в одне місце все їх тіло.

Бозір, навпаки, хоча й низенький та товстий, був наче вилитий і пружний, немов м'яч.

Пані Ролан ще лише пригубила першого келиха і, рожева од щастя, блискучими очима милувалася своїм сином Жаном.

Зараз він не стримував своєї радості. Справу скінчено, справу підписано, ^ він мав двадцять тисяч франків

ренти. В тому, як він сміявся, як гучно лунав його голос, в тому, як він поглядав на людей, в його вільних невимушених жестах, в його поважності вже відчувалась та самовпевненість, яку дають гроші.

Коли запросили до столу і старий Ролан хотів був подати руку пані Роземійї, його жінка заперечила:

— Ні, ні, старий,— сьогодні все Жанові!

На столі усе сяяло незвичайним блиском: перед прибором для Жана, що сидів сьогодні на батьківському місці, височів величезний, перевитий стрічками букет, справжній урочистий букет, що нагадував прикрашену прапорами баню якоїсь споруди. Навколо нього стояли чотири вази: одна з пірамідою чудових персиків, друга — з велетенським тортом,

начиненим збитими вершками і оздобленим дзвониками з розтопленого цукру,— цілий собор з бісквіта, третя — з ананасами в прозорому сиропі, і четверта — нечувана розкіш! — з чорним виноградом, привезеним з південних країн.

— Чорт заberi!—промовив П'єр, сідаючи.—Ми святкуємо коронування Жана Багатого.

Після супу пили мадеру; всі вже говорили зразу. Бозір розповідав про обід, на якому він був у Сан-Домінго в одного генерала-негра. Старий Ролан слухав, раз у раз намагаючись вставити і своє слово про другий обід, який давав один із його друзів у Медоні, після чого всі гості півмісяця слабували. Пані Роземійї, Жан і його мати складали план екскурсії і сніданку в Сен-Жуені, наперед смакуючи втіху, а П'єр шкодував, що не пообідав сам десь у корчмі на березі моря, щоб уникнути цього галасу, реготу і цих веселощів, які дратували його.

Він думав про те, як йому приступити до діла, як висловити братові свої побоювання і змусити його зректися цього багатства, яке вже належало йому і так його радувало. Це, певно, буде нелегко для нього, але так треба зробити,— честь їхньої матері була в небезпеці.

Поява величезного морського судака заохотила Ролана до розповідей про рибну ловлю. Бозір розказував дивовижні речі про Гебон, Святу Марію на Мадагаскарі і особливо про узбережжя Китаю та Японії, де риби мають такий же химерний вигляд, як і тубільні мешканці. Він став описувати цих риб, їхні великі золотисті очі, блакитні та червоні черевця, їхнє дивовижне пір'я, подібне до віял, їхні хвости, вирізані у формі півмісяця — і все це так цікаво й кумедно, що, слухаючи його, всі реготали до сліз.

Тільки П'єр, здавалося, не йняв йому віри і бурчав:

— Правду кажуть, що нормандці—це ті ж гаскон-ці, тільки північні.

Після риби подали пиріг, потім смажене курча, салат, зелену квасолю і паштет з північних жайворонків. Служниця пані Роземії допомагала прислужувати біля столу; веселість зростала з кожним випитим келихом вина. Коли ляснув корок першої пляшки шампанського, старий Ролан, дуже збуджений, клацнув язиком, відтворюючи цей звук, і заявив:

— Мені це більше до вподоби, ніж постріл з пістоля. П'єр, який все більше й більше дратувався, промовив глузливо:

— А проте для тебе це, мабуть, небезпечніше. Ролан, що вже збирався був випити, поставив свого

повного келиха на стіл і запитав:

— Чому ж це?

Вже давненько він почав нарікати на своє здоров'я, на втому, запаморочення, на якесь постійне, нез'ясовне слабування. Лікар продовжував:

— Тому, що пістольна куля може пролетіти повз тебе, тоді як келих вина неминуче влучить у шлунок.

— Ну, то й що?

— А те, що вино обпалює шлунок, розладнує нервову систему, утруднює кровообіг і, зрештою, призводить до апоплексії, яка загрожує всім людям твоєї комплекції.

Сп'яніння колишнього ювеліра, що все зростало, зразу розвіялося, наче дим од вітру, і він схвилюваним пильним зором глянув на сина, намагаючись зрозуміти, чи не жартує той.

Але Бозір загаласував:

— А! Ці клятві лікарі завжди однакові: не їжте, не пийте, не кохайте і не танцюйте! Від цього буде вавонь-ка вашому дорогоцінному здоров'ячку. Так ось вам — я все це робив, пане, в усіх країнах світу, всюди, де міг і скільки міг, а втім, це анітрохи мені не зашкодило.

П'єр відповів ущипливо:

— По-перше, ви, капітане, значно здоровіші за мого батька; а до того ж усі марнотратці життя говорять, як і ви, поки не настане день, коли... вони не можуть уже назавтра сказати обачливому лікареві: "Ви мали рацію, докторе". Коли я бачу, що мій батько поводитьсь так, як найбільш шкідливо і найбільш небезпечно для нього, то роблю цілком природно, застерігаючи його. З мене був би поганий син, коли б я чинив інакше.

Пані Ролан з досадою запитала:

— Слухай, П'єр, що з тобою? Один раз не може йому зашкодити. Подумай, який це урочистий день для нього, для нас. Ти труїш його радість і всім нам завдаєш прикрості. Це просто недобре.

Він пробурчав, низавши плечима:

— Хай робить, як хоче, я його попередив.

Але старий Ролан більше не пив. Він поглядав на свій келих, вщерть налитий чистим і прозорим вином, легка, п'янка душа якого відлітала маленькими бульками, що йшли з дна і, швидко підіймаючись вгору, зникали на поверхні; поглядав на нього недовірливо, немов лис, що знайшов здохлу курку і нюхом чує пастку.

Він запитав, вагаючись:

— Так ти гадаєш, це мені дуже зашкодить? П'єру стало соромно, він докоряв собі, що через свій

поганий настрій завдає неприємності іншим.

— Та ні. Пий,— один раз можна, але не треба зловживати і звикати до цього.

Тоді старий Ролан взяв свій келих, проте ніяк не наважувався піднести його до уст. Він сумно поглядав на нього з жадібністю і з страхом; потім понюхав, покуштував і почав, смакуючи, пити маленькими ковтками; він відчував і жаль, і кволість, і бажання поласувати, і, зрештою,— каяття, коли допив останню краплю.

Зненацька П'єр зустрівся поглядом з панею Роземійї; її ясні блакитні очі дивились на нього проникливо і твердо. І він відчув, розгадав, зрозумів відверту думку, що оживляла цей погляд, гнівну думку цієї маленької жінки з простою і прямою душею; цей погляд говорив: "Ти заздриш. Це негідно!"

Він похнюпив голову і взявся до їжі.

Йому не хотілося їсти і все було не до смаку, його поривало бажання втекти, бажання позбутися товари-

ства цих людей, не чути більше їхніх розмов, жартів та сміху.

Тимчасом старий Ролан, якому вино знов запаморочило голову, забув уже поради свого сина і скося ласкаво поглядав на майже повну пляшку шампанського, що стояла коло його прибору. Він не смів доторкнутися до неї, боячись нової догани, і добирав спосіб хитро заволодіти нею, уникнувши зауважень П'єра.

Він надумав найпростішу витівку: взяв недбало пляшку, держачи її за дно, простягнув через стіл руку, щоб спершу налити порожній келих лікаря, потім узявся наливати келихи всім і, дійшовши до свого, голосно заговорив і налив трохи й собі; можна було подумати, що це ненароком. Зрештою, ніхто і не звернув на це уваги.

П'єр, сам того не помічаючи, пив чимало. Знервований і роздратований, він раз у раз несвідомим рухом підносив до уст високий кришталевий келих, де в живодайній, прозорій волозі бігали грайливі бульки. Пив дуже повільно, щоб почувати легке солодкувате поколювання газових випарів на язика.

Приємне тепло поволі розлилося по його тілу. Від шлунка, що наче палав, воно перейшло в груди, охопило всі члени, і тіло ніби підняла тепла благодатна хвиля, що несе з собою радість. Тепер П'єр почував себе краще; досада й незадоволення стихли, і рішення поговорити цього ж вечора з братом похитнулось, не тому, що він передумав, а щоб не порушити так швидко цю блаженну млюсть.

Бозір підвівся, щоб проголосити тост.

Вклонившись усім, він почав:

— Ласкаві пані й шановні панове, ми зібрались тут, щоб урочисто відзначити щасливу подію, що припала на долю одного з наших друзів. Казали колись, ніби доля сліпа, а я гадаю, що вона просто була короткозора та пустотлива, але зараз купила чудового морського бінокля, який дав їй змогу побачити в гаврському порту сина нашого достойного приятеля — Ролана, капітана "Перлини".

Всі загукали "браво", зааплодували, і старий Ролан підвівся, щоб відповісти.

Відкашлявшись, бо в нього щось заклало горло і язик трохи обважнів, ^ін, затинаячись, вимовив:

— Дякую, капітане, дякую за себе і за мого сина. Ніколи не забуду вашої щирості в цю годину. П'ю за здійснення ваших бажань.

Очі й ніс йому, заливали сльози, і він сів, бо далі забракло слів.

Сміючись, Жан у свою чергу взяв слово:

— Це я повинен,— промовив він,— подякувати незмінним любим друзям (він глянув на пані Роземійї), які дали мені сьогодні такий зворушливий доказ їхньої приязні. Але не самими лише словами я можу засвідчити їм свою вдячність. Я готовий доводити це завтра і в кожную хвилину свого життя,— завжди, бо наша дружба не мине ніколи.

Його мати, вкрай розчулена, прошепотіла:

— Дуже добре, дитино моя. Але Бозір вигукнув:

— Ну, пані Роземійї, скажіть щось від імені прекрасної статі.

Вона підняла келих і ніжним голосом, з легким відтінком суму, промовила:

— Я п'ю за світлу пам'ять пана Марешалю.

На кілька хвилин запанувала тиша, зосереджена мовчанка, немов після молитви; потім Бозір, що завжди мав наготові комплімент, зауважив:

— Тільки жінки здатні на таку чуйність. Потім звернувся до старого Ролана:

— А хто, власне, такий, цей Марешаль? Ви, певно, були дуже близькі з ним?

Старий, розімлілий від вина, заплакав і промовив хлипаючи:

— Наче брат... знаєте... такого більше не знайдеш... Ми були нерозлучні... Щодня він обідав у нас... водив нас у свята до театру... Я можу сказати лише, що... що... що... Це був друг, справжній... Правда ж, Луїзо?

Його дружина відповіла просто:

— Так, це був вірний друг.

П'єр поглядав на батька й матір, але коли заговорили про щось інше, знов почав пити.

Про кінець цього вечора в нього не лишилося ніяких спогадів. Пили каву, дудлили лікери і багато рего-тали та. жартували. Десь опівночі він ліг спати з тривогою на душі і з. обважнілою головою і, наче вбитий, спав до дев'ятої години ранку.

Цей сон після шампанського та шартрезу, очевидно, його заспокоїв, бо він прокинувся в дуже доброму і мирному настрої. Одягаючись, він оцінював, зважував і підсумовував свої почуття, що хвилювали його напередодні, намагаючись якнайясніше й найдосконаліше встановити їхні справжні потаємні причини — причини внутрішні і причини ЗОВНІШНІ.

Можливо, що дівчині з пивної дійсно прийшла в голову погана думка; справжня думка повії, коли вона почула, що один з Роланових синів дістає спадщину від чужої людини; але ж хіба ці хвойди не схильні завжди, без будь-яких підстав, підозрювати всіх порядних жінок? Хіба не відомо, що вони при всякій нагоді зводять наклепи на жінок, яких всі вважають бездоганними, осипають їх образами, обливають брудом?

Щоразу, коли при них згадують якусь неприступну жінку, вони лютують, наче їм завдали образи, і кричать: "Аі! Знаємо ми твоїх заміжніх жінок, добре знаємо! Вони мають більше коханців, ніж ми, тільки ховаються з цим, бо вони лицемірки. Так, так! Це вже точно!"

При всяких інших обставинах він би, напевно, не зрозумів, ба навіть і це припустив би можливості таких натяків на свою бідну матір, таку добру, таку щиру, таку чесну. Але душа його була збентежена, в ній шумували заздрощі, його хворобливо роздратований розум мимоволі схоплював усе те, що могло пошкодити його братові; може, навіть він сам приписав цій дівчині гидкі натяки, які їй і на думку не спадали. Можливо, лише його уява, яка зовсім не підкорялась йому, раз у раз виривалась з-під його волі, нестримна, відважна й лукава, линула в безмежний океан думок і часом приносила звіди щось ганебне, соромітне й ховала на дні його душі, в її найпотаємніших куточках, наче крадені речі,— можливо, що лише його уява і створила, вигалада це жахливе підозріння. Запевне, його серце, його власне серце ховало якісь таємниці; чи не знайшло це вражене серце в мерзотному підозрінні засобу позбавити його брата спадщини, що викликала його заздрість? Тепер він не вірив сам собі і перевіряв усі свої потаємні думки, як побожні люди перевіряють своє сумління. /

Безперечно, пані Роземійї, хоч розум її був обмежений, мала такт, чуття і тонку жіночу проникливість. А проте ж не з'явилась у неї ця думка,— адже ж вона з такою щирістю і простотою пила за благословенну пам'ять покійника Марешаля. Вона ніколи не зробила б цього, якби хоч найменше підозріння зародилося в неї. Тепер він не мав уже ніяких сумнівів у тому, що його мимовільна образа на брата за спадщину, яка йому дісталася, і його побожна любов до матері, природно, збудили в ньому докори сумління, докори, гідні поваги, але перебільшені.

Дійшовши до цього висновку, він відчув задоволення, ніби зробив щось добре, і вирішив бути привітним до всіх, починаючи з батька, хоч

той своїми примхами, безглуздими твердженнями, банальними поглядами і явною обмеженістю, безперестану дратував його.-

Він не запізнився ані на хвилину до сніданку, був у доброму гуморі і розважав усю сім'ю своїми жартами.

Мати з радістю сказала йому:

— Синку мій, ти й не уявляєш собі, який буваєш втішний та дотепний, коли схочеш.

А П'єр, невгаваючи, вигадував каламбури*, смішив усіх, дотепно передражнюючи їхніх друзів. За об'єкти дотепів він обрав Бозіра і почасти пані Роземійї, яку він зачіпав злегка і беззлобно. І він думав, поглядаючи на свого брата: "Та захищай же її, бевзню; хоч ти й багатий, але я завжди, як схочу, зможу перемогти тебе".

За кавою він запитав батька:

— Тобі не потрібна сьогодні "Перлина"?

— Ні, синку.

— То я можу взяти її і захопити з собою Жан-Бара?

— Звичайно, на скільки хочеш.

Він купив дорогу сигару у першій-ліпшій тютюновій крамничці і бадьорим кроком спустився до порту, поглядаючи на прозоре, чисте, ясноблакитне небо, ніби вимите морським вітром.

Матрос Папагрі, прозваний Жан-Баром, спав на дні човна, якого він повинен був щодня тримати наготові до полудня, коли не виїздили рибалити зранку.

— Ідемо вдвох, капітане! — гукнув П'єр і зійшов залізними сходами з набережної до баркаса.

— Який вітер? — запитав він.

— Весь час східний, пане П'єр. У відкритому морі буде хороший бріз.

— Гаразд, старий,— рушаймо!

Вони встановили фок-мачту, підняли якір, і човен почав поволі посуватися вздовж молу по спокійній воді гавані. Легкий подих повітря, що долинав з вулиць, торкався верха вітрил ніжно, майже нечутно, і "Перлина" ніби жила власним життям, життям судна, яке посуває захована в ньому таємнича сила. П'єр взявся за стерно і, з сигарою в зубах, поклавши простягнуті ноги на лаву і напіврозплющивши очі від сліпучого проміння сонця, дивився, як повз нього пропливали величезні просмолені колоди хвилеріза.

Коли вони вийшли в чисте море, порівнявшись з північним краєм молу, свіжий вітер пестливим холодком війнув лікарю в обличчя і на руки, глибоко проник йому в груди, напружив брунатне вітрило, похилив "Перлину" і погнав її жвавіше.

Раптом Жан-Бар розпустив клівер і його випнутий вітром трикутник став подібний до крила, потім двома кроками скочив на корму, щоб звільнити гіклісель, прикріплений до щогли..

Тоді за бортом баркаса, який ще дужче ліг набік і йшов тепер повним ходом, почулось ніжне жваве дзюркотіння пінявих струменів води.

Ніс розрізав море, наче якийсь химерний стрімкий леміш, і хвиля, рухлива, біла від піни, здіймалась і падала, ніби відкраяна плугом скиба землі.

При кожній стрічній хвилі,— вони були короткі й часті,— удар струшував "Перлину" од клівера до стерна, що тремтіло в руці П'єра, і, коли вітер на якусь мить дужчав, хвилі підступали до бортів і, здавалось, от-от заллють баркас. Ліверпульський пароплав, що доставляв вугілля, стояв на якорі, чекаючи припливу; вони обійшли його з корми, потім, оглянувши одне по одному, всі судна на рейді, відійшли ще далі, щоб помилуватись краєвидом узбережжя.

Цілих три години П'єр, спокійний, безтурботний і вдоволений, блукав по тихій воді, керуючи, немов прудким і слухняним крилатим звіром, цією спорудою з дерева та парусини, що поверталася туди й сюди з його бажання, під тиском його пальців.

Він марив, як буває марять, їдучи верхи на коні чи на палубі пароплава, думаючи про майбутнє, про своє чудове майбутнє, про те, як добре й розумно він влаштує своє життя. Завтра ж він попросить свого брата позичити йому на три місяці півтори тисячі франків, щоб зараз же оселитися в гарненькій квартирі на бульварі Франціска І.

Раптом матрос сказав:

— Насувається туман, пане П'єр, треба вертатись.

Підвівши очі, П'єр побачив на півночі сіру тінь, густу й легку, що затягла небо, вкрила море і мчала до них, як падає з височини хмара.

Він змінив курс, і човен попрямував до молу; його підганяв попутний вітер, і вслід за ним котився прудкий туман. Коли туман наздогнав "Перлину" і огорнув її своєю безбарвною пеленою, холодний дріж пройшов по тілу і П'єра, а запах диму та цвілі, химерний запах морського

туману, змусив його стулити губи, щоб не ковтати цих вогких, холодних випарів. Коли, баркас став на своє звичайне місце в гавані, все місто уже закрила імла, що, не падаючи, мочила, наче дощ, і, як річка, розливалася по вулицях та будинках.

У П'єра змерзли ноги й руки; він хутенько повернувся додому й кинувся у ліжко, щоб подрімати перед обідом.

Коли він увійшов до їдальні, мати його говорила Жанові:

— Галерея буде чудова. Ми там поставимо квіти. От побачиш. Я беру на себе догляд за ними. Коли в тебе збиратимуться гості,— то при вечірньому світлі тут буде чарівно.

— Про що йде мова? — запитав П'єр.

— Про чудову квартиру, яку я щойно найняла для твого брата. Це справжня знахідка,— антресолі з ходом на дві вулиці; дві зали, скляна галерея і маленька округла їдальня; досить пристойне для нежонатого чоловіка приміщення.

П'єр зблід. Гнів стиснув йому серце.

— А де це? — запитав він.

— На бульварі Франціска I.

Не лишалось ніяких сумнівів, і він сів, такий роздратований, що ледве стримувався, щоб не крикнути: "Це вже, зрештою, занадто! Невже все тільки для нього!.."

Тимчасом мати, не тямлячись від радості, говорила далі:

— Уяви собі, що все це за дві тисячі вісімсот франків. Вони просили три тисячі, але я виторгувала двісті франків знижки з умовою, що укладу угоду на три, шість чи на дев'ять років. Це саме те, що потрібне Жану. Для адвокатської кар'єри досить мати елегантну квартиру. Це приваблює клієнтів, викликає в них повагу, імponує їм і дає зрозуміти, що людині, яка живе в такій квартирі, треба добре платити за пораду.

Вона трохи помовчала і сказала:

— Треба-знайти щось подібне і для тебе, П'єр. Звичайно, скромніше, бо ж у тебе нема коштів, але теж щось пристойне. Я певна, що це тобі дуже допоможе.

П'єр промовив згорда:

— О, я здобуду все працею та знанням.

— Це так; але все-таки гарна квартира, як не кажи, —і тобі дуже допоможе.

Серед обіду він запитав зненацька:

— Як ви познайомилися з цим Марешалем? Старий Ролан підвів голову і почав згадувати:

— Чекай-но, зразу не згадаю. Давненько це було. Ага, пригадав! Твоя мати познайомилася з ним у нашій крамниці. Так, Луїзо? Він прийшов щось замовити, а далі став вчащати. Він був спершу нашим клієнтом, а потім —другом.

П'єр, настрикуючи квасолю на виделку, мов на рожен, допитувався:

— А коли ж саме ви познайомились?

Ролан намагався пригадати, але не зміг і звернувся по допомогу до дружини:

— У якому ж році, скажи-но, Луїзо? Ти повинна пам'ятати, адже в тебе чудова пам'ять. Чекай, це було року... року, року п'ятдесят п'ятого чи п'ятдесят шостого?.. Та пригадай сама,— ти ж мусиш знати це краще за мене.

Вона дійсно подумала кілька хвилин, потім впевнено і спокійно промовила:

— Це було у п'ятдесят восьмому році, мій голубе. П'єрові тоді було три роки. Я певна, що не помиляюся, бо цього ж року дитина хворіла на скарлатину, і Маре-шаль, хоч ми його ще мало знали, чимало допоміг нам.

Ролан скрикнув:

— Правда, правда, це було просто дивно! Коли твоя мати падала від втоми, а я був зайнятий у магазині, він бігав до— аптеки по ліки для тебе. Він справді мав добре серце! А коли ти видужав, не можеш уявити собі, який радий він був, як цілував тебе! Відтоді ми й стали друзями.

І ось нагла, лиха думка увірвалась в душу П'єра, наче куля, що дробить і роздирає тіло: "Якщо він знав мене раніше, ніж брата, був такий добрий до мене, так любив мене й цілував, якщо завдяки мені він подружився з моїми батьками, то чому ж він усе майно лишив моєму братові, а мені нічого?"

Він більше ні про що не запитував і сидів похмурий, але не задумливий, а скоріше зосереджений; в ньому зародилась нова неясна тривога, ніби початок якоїсь невідомої недуги.

П'єр вийшов з дому і почав блукати вулицями. Їх огорнув туман, що робив темряву важкою, непроникною і огидною. Ніби якийсь дим, що несе згубу, спустився на землю. Видно було, як він плив над газовими ріжками, що раз у раз ніби гасли від нього. Вуличний брук став слизький, наче від ожеледі, і, здавалось, увесь поганий дух з надр домів, сморід льохів, канав, риштаків, убогих кухонь, піднявся, щоб змішатися з задушливим запахом цього блукаючого туману.

П'єр ішов, зсутуливши плечі і сховавши в кишені руки; щоб не тинятися по вулицях, на холоді, він попростував до Маровського.

Старий аптекар спав, як звичайно, і над ним світив газовий ріжок. Побачивши П'єра, якого він любив, наче вірний пес, старий струсив з себе дрімоту, витяг дві склянки і приніс "порічанівки".

— Ну,—запитав лікар,— як справи з вашим лікером?

Поляк відповів, що чотири найбільших міських кав'ярні погодилися взяти його у продаж і що "Береговий маяк" та "Гаврський семафор" робитимуть йому рекламу у обмін на деякі аптекарські товари, які він постачатиме працівникам редакцій.

Помовчавши якийсь час, Маровський запитав, чи вступив Жан у володіння своєю спадщиною; потім дещо запитав з цього ж приводу. Ревниво відданий П'єрові, він був обурений, що другому віддали перевагу. І П'єро-

ві здавалося, що він чує думки Маровського, вгадує, читає в його збентеженому погляді, в непевному тоні його голосу ті слова, що крутяться в нього на язиці, хоч він їх і не вимовляє, та й не вимовить ніколи, через свою обережність, полохливість та скритність.

П'єр вже не мав сумніву, що старий думає так: "Ви не повинні були дозволити йому прийняти цю спадщину, бо це плямує вашу матір". Він

також, як видно, гадав, що Жан — Марешалів син. Напевно, він це думав! Чом же й не думати йому так, коли це здається таким прав-доподобним, ймовірним, ясним? А сам П'єр, її син, вже кілька день хіба не намагався всіма силами, усіма доказами свого серця обдурити розум, боротися з жахливим підозрінням?

І зненацька знову потреба побути на самоті, щоб усе зважити, обміркувати самому, щоб сміливо, рішуче, без вагання розглядіти цю ймовірну й страшну правду, опанувала його так владно, що він підвівся, навіть не доторкнувшись до своєї склянки з цорічанівкою, стиснув руку остовпілому аптекареві і знову поринув у вуличну імлу.

він знов питав себе: "Чому це Марешаль залишив усе своє майно Жанові?"

Тепер уже не заздрість спонукала його добиватися цього, це не було вже те трохи низьке, але природне почуття, з яким він боровся вже три дні і зумів притамувати страх перед такою жахливою думкою — повірити самому, що Жан, його брат, був сином цього чоловіка!

Ні, він не-вірить, він не може навіть думати про таке принизливе припущення. А проте треба остаточно їй раз назавжди відкинути від себе це, таке безпідставне, неправдоподібне підозріння. Йому бракувало ясності, певності, на серці не було цілковитого спокою, бо він любив свою матір над усе в світі.

І, блукаючи вулицями, поночі, зовсім один, він провадив у думці докладне розслідування, перебираючи спогади, намагаючись відкрити істину. На цьому він покладе край, він не згадуватиме про це ніколи, ніколи більше. І піде спати.

Він міркував так:/"Добре, розглянемо спершу факти; потім я згадаю все, що знаю про нього; про його поводження з моїм братом і зі мною, я продумаю всі можливі причини, що виправдують цю перевагу... Жан

народився при ньому. Так, але мене він знав раніше. Якщо він кохав мою матір любов'ю німою і таємною, він мусив дати перевагу мені, бо через мене, через мою скарлатину, став близьким другом моїх батьків. Отже, логічно він мусив обрати мене, мусив до мене почувати більше ніжності, якщо тільки в нього не було інстинктивного потягу й прихильності до мого брата, який ріс у нього на очах".

Розпачливо напружуючи всі свої думки, усю силу свого розуму, він намагався відновити в своїй пам'яті, уявити, зрозуміти, розгадати цього байдужого йому чоловіка, з яким він стільки років зустрічався в Парижі.

Але скоро П'єр відчув, що коли він ходить, то йому важко думати, самий легкий рух його кроків бентежив, плутав його думки, не давав зосередитись, затуманював пам'ять.

Щоб проникнути пильним поглядом у минуле і невідомі йому події, щоб усе стало ясным, йому треба посидіти нерухомо, в якомусь просторому та порожньому місці. І він вирішив піти на мол, як і тієї ночі.

Наближаючись до порту, він почув, що з відкритого моря долинає жалісне протяжне виття, подібне до реву бугая, але дужче і зловісніше. Це гула сирена, голос кораблів, що блукали в імлі.

Дрож пройняв його тіло, серце стислося; в його душі, нервах відгукнувся цей розпачливий лемент, ніби заголосив він сам. Другий, такий самий голос у свою чергу пролунав трохи далі; потім, відповідаючи їм, зовсім близько несамовито зойкнула 'портова сирена.

П'єр дійшов швидким кроком до молу, не думаючи більше ні про що, радий поринути в похмуру, гомінку темряву.

Сівши на краю молу, він заплющив очі, щоб зовсім не бачити ні електричних ліхтарів, оповитих туманом, що показують вночі шлях до порту, ні червоних вогнів маяка на південному молі, які зараз були ледве

помітні. Потім, напівповернувшись, поклав лікті на гранітний парапет і сховав лице в долоні.

Його думка твердила ім'я, якого він не вимовляв устами, ніби воскрешаючи, викликаючи тінь покійного: "Марешаль!.. Марешаль!.." І в темноті, за стуленими повіками, П'єр раптом побачив його перед собою таким, яким знав. Це був чоловік шістдесятьох років, з сивою борідкою клинцем, з густими, теж зовсім сивими бровами, на зріст не високий, але й не низький, з привітним обличчям, сірими лагідними очима, з стриманими манерами. Він справляв враження людини чесної, простої і доброї. П'єра і Жана називав "мої любі дітки", ставився до них ніби однаково і запрошував до себе обідати обох.

З упертістю собаки, яка йде по сліду, що вже вивітрюється, П'єр пригадував слова, жести, інтонацію, погляди цього чоловіка, якого вже не було в живих. І ось він ніби справді побачив його в помешканні на вулиці Тронше, де той пригощав його з братом у себе.

Прислужували дві покоївки, обидві вже старенькі, що звикли, мабуть, здавна звати їх "пан П'єр" і "пан Жан".

Марешаль простягав юнакам обидві руки,— одному праву, другому ліву, як траплялося при вході.

— Добридень, дітки,— говорив він,— чи маєте які новини од батьків? Щодо мене, то мені ж вони ніколи не пишуть.

Вони розмовляли спокійно, по-приятельському про звичайні речі. Цей чоловік не відзначався особливим розумом, але був дуже приємний, вихований, чемний,— належав до людей, що викликають мимовільну симпатію. Він, безперечно, був їхнім вірним другом, одним з тих вірних друзів, про яких навіть і не думають, настільки впевнені в них.

Тепер спогади один за одним спливали в пам'яті П'єра. Помітивши якось, що він заклопотаний, і вгадуючи його студентські нестатки, Марешаль запропонував і з власного почину дав йому гроші,— щось кілька сот франків,— про що обоє забули, і він їх не повер'нув. Отже, ця людина завжди любила його, завжди цікавилась ним, клопоталася його потребами. Тоді... Тоді чого ж було залишати весь свій статок Жанові? Ні, він ніколи не показував більшої прихильності до молодшого, ніж до старшого, не виявляв більшої уваги до когось одного, більш очевидної ніжності до того чи іншого. Тоді... тоді... в нього, виходить, була якась важлива таємнича підстава віддати Жанові все — все, а П'єрові — нічого.

Що більше він думав, що більше відновлював у пам'яті недавні роки, то неправдоподібнішою, ієймовірні-

шою здавалася лікареві ця перевага, віддана одному з них.

І гостре страждання, невимовний сум сповнили його груди, і серце його затріпотіло, наче шматинка під вітром. Воно ніби втратило свою пружність, і кров припливала до нього потоком, без перепон, струшуючи його буйними хвилями.

Тоді, півголосом, як розмовляють у сні, він промовив: "Треба дізнатися. Боже мій, треба дізнатися!"

Тепер він почав шукати ще далі, заглядаючи в давніші часи, коли ще батьки жили в Парижі. Але обличчя розпливалися в його уяві, і це плутало спогади. Особливо настійливо намагався він пригадати, яке волосся було в Марешаля — біляве, каштанове чи чорне. Він не міг цього згадати, бо зовнішність Марешаля останніх років, Марешаля старого,— витіснила всі інші спогади, А проте згадувалося, іцо він був стрункіший, мав ніжний голос і часто приносив квіти, дуже часто, бо батько безперестанку говорив: "Знов букет! Та це ж божевілля, любий друже, ви промарнуєте весь свій статок на троянди". А Марешаль відповідав: "Годі-бо вам, це ж мені приємно".

І раптом голос його матері, його матері, що всміхалася і промовляла: "Дякую, мій друже",— так виразно прозвучав у його вухах, ніби він почув його. Мабуть, частенько промовляла вона ці три слова, якщо вони так запали в пам'ять її сина!

Отже, Марешаль, чоловік заможний, пан, клієнт, дарував квіти цій маленькій крамарці, жінці скромного ювеліра. Чи кохав він її? Чому б він подружився з цими міщанами, якби не кохав жінки? Він був людина освічена, з досить витонченим розумом. Скільки разів розмовляли вони з П'єром про поетів та поезію! Письменників цінував він не як митець, але як сентиментальний буржуа. Лікар не раз посміювався з його розчулення, що здавалося йому дещо наївним. Тепер він зрозумів, що цей чутливий чоловік ніколи не міг би стати другом його батька, такого земного, такого буденного, такого тупого, для якого слово "поезія" означало дурість.

Отже, цей Марешаль, молодий, вільний, заможний, з чутливою душею, якимось випадково потрапив у крамницю, мабуть запримітивши гарненьку крамарку. Щось купив, зайшов іще раз, завів розмову, став частим відвідувачем, щоразу більше зближуючись з господарями, оплачуючи дорогими покупками право заходити в цей дім, всміхатися молодій жінці і потискувати руку чоловікові.

Але далі... далі... О! На бога... що далі?..

Він любив і пестив першу дитину, дитину ювеліра, поки народилася друга, потім він не зрадив себе нічим до самої смерті; коли ж могила закрилась, його тіло розпалося, а ім'я було викреслене з списку живих, коли весь він зник навіки і вже нічого було боятися, нічого щадити і приховувати, він лишив свій статок другій дитині... Чому? Адже ж він був людиною розумною... він мусив розуміти і передбачати, що може дати, що майже неминуче дасть привід припустити, що це його дитина. Отже, він зважився знеславити жінку? Чи зважився б він на це, якби Жан не був його сином?

Знелацька згадка, незаперечна, жахлива, пронизала душу П'єра. Марешаль був русявий — русявий, як і Жан. Він раптом пригадав маленький портрет, який бачив колись у Парижі, на каміні в їхній вітальні; зараз він зник. Де ж він? Загублений чи захований? О, коли б він міг взяти його в руки хоч на одну хвилину! Мабуть, мати ховає його десь у потайній скриньці, де зберігають реліквії кохання.

Від самої цієї думки^ такий розпач охопив його, що він мимоволі застогнав, скрикнув, наче від гострого болю. І раптом, ніби почувши, ніби зрозумівши його й відповідаючи йому, на молі, десь зовсім близько біля нього, заревла сирена. Нелюдський рев, оглушливіший від грому, дикий, жахливий рик, що змагався з гомоном вітру та хвиль, пролунав у темряві над невидимим, оповитим туманом морем.

І тоді у відповідь імлу ночі знов прорізали близькі й далекі зойки сирен. Страшно було слухати це волення величезних сліпих пароплавів.

Потім знов усе стихло.

П'єр розплющив очі і, отямившись, озирнувся, дивуючись, що він тут.

"Я збожеволів,— подумав він,— я підозріваю рідну матір!" І хвиля любові й ніжності, каяття, благання й розпачу затопила його серце. Його мати! Знаючи так, як знав він, чи ж можна підозрівати її в чомусь? Хіба душа, хіба життя цієї простої, цнотливої і чесноєї жінки не були ясніші за воду? Хто бачив її і знає, чи зможе мати сумнів у її безгрішності? А він, її син, сумнівається! О, коли б він міг зараз схопити її в обійми, як би він її цілував, обіймав, на колінах благав би простити його!

Вона зраджувала його батька, вона?...Його батька! Звичайно, це був чоловік статечний, порядний і чесний у справах, але розум його ніколи не виходив за межі крамниці. Як сталося, що ця жінка, колись дуже вродлива,— він знав це, та й досі краса її не зовсім змарніла,— з ніжною

чутливою душею, могла заручитися і одружитися з людиною, що так різнилася від неї?

Що тут думати? Вона вийшла заміж, як виходять дівчата за багатих молодих чоловіків, обраних їй батьками. Зараз же по шлюбі молоді оселилися в крамниці "на Монмартрській вулиці, і молода жінка, ставши за прилавок, захопившись створенням домашнього вогнища і віддаючи данину несвідомому, але сильному чуттю спільності інтересів, що часто заступає кохання і навіть пристрасть в сім'ях паризьких комерсантів,— взялася до праці, з усім запалом свого діяльного і енергійного розуму. І так плывло їхнє життя, одноманітно, спокійно, пристойно, без кохання!..

Без кохання?.. Чи ж може бути, щоб жінка не покохала? Жінка молода, гарна, що живе в Парижі, аплодує актрисам, які вмирають на сцені від мук пристрасті, чи ж могла вона прожити від молодих до старих літ так, щоб хоч раз її серце не заговорило? Якби йшлося про будь-яку іншу жінку, він би не повірив, чому ж він мав повірити, коли це стосувалося його матері?

Безперечно, вона могла покохати, як і кожна інша! Чому вона повинна відрізнятися від інших, хоч би і його мати?

Вона була молода і схильна до всіх тих поетичних поривів, що хвилюють юні душі. Замкнена, ув'язнена в крамниці поруч з нудним чоловіком, що дбав лише про торгівлю, вона мріяла про місячне світло, про мандрівки, про поцілунки у вечірніх сутінках. І от, одного дня, з'являється чоловік, як з'являються герої в книжках, і заговорив так, як говорять вони.

Вона покохала його. Чому б ні? Це була його мати! То що? Треба бути сліпим чи дурним, щоб відкидати очевидне тільки тому, що йдеться про його матір!

Чи віддалася вона йому?.. Та звичайно, бо ж цей чоловік не мав іншої подруги; звичайно, бо ж він лишився вірним цій старіючій жінці, з якою йому довелось розлучитися; звичайно, бо ж він залишив увесь статок своєму синові, їхньому синові!

І П'єр підвівся такий розлютований, що ладен був когось убити! Він підняв руку і судорожно зчепив пальці; він відчував потребу бити, трощити, шматувати, душити! Кого? Всіх на світі — батька, брата, покійника, матір!

П'єр кинувся додому. Але що ж мав він робити?

Коли він проминав башту коло сигнальної щогли, пронизливий крик сирени зненацька вдарив йому в самі вуха. Це так вразило його, що він ледве не впав. Відскочивши аж до гранітного парапету, він сів, знесилений, розбитий цим хвилюванням.

Пароплав, що відгукнувся першим, здавалось, був десь зовсім близько, біля входу в гавань, бо вже почався приплив.

П'єр обернувся і побачив у тумані його червоне, тьмяне око. Потім, у розсіяному електричному світлі порту виросла між двома молами величезна чорна тінь. Позад нього пролунав голос вахтового, хрипкий голос старого капітана у відставці:

— Назва судна?

І з туману відповів те>й захриплий голос лоцмана, що стояв на містку:

— "Санта Лючія".

— Країна?

— Італія.

— Порт?

— Неаполь.

І перед помутнілим зором П'єра постав вогняний султан Везувія, а біля підніжжя вулкана — помаранчові гайки Сорренто і Кастеллямаре, де пурхають світляки. Скільки разів марив він про ці любі його серцю краї, ніби вони йому були добре знайомі. О, коли б'він міг поїхати зараз куди-небудь і ніколи не повертатись, не писати, ніколи не подавати звісток про себе! Та марні мрії! Він має повернутись, повернутись у батьківський дім і лягти у своє ЛІЖКО.

Але ні,— він не повернеться, він чекатиме тут до світанку. Голоси сирен були йому до вподоби. Він підвівся і почав ходити, немов моряк на містку під час вахти.

-Другий корабель наближався слідом за першим,— величезний і таємничий. Цей був англійський і повертався з Індії.

Перед ним пройшло багато суден, що виринали один по одному з безпросвітної темряви.

Потім, коли вже несла була зносити вологість туману, П'єр пішов до міста.

Він так змерз, що зайшов до аматорської кав'ярні! випити склянку грогу; і коли пряний гарячий напій опік йому піднебіння й горло, він почув, що в ньому воскресає надія.

Чи не помилився він? Він добре знав свою нерозсудливу, мінливу вдачу. Безперечно, він помилився! Він зібрав докази, наче складав обвинувальне слово проти невинного, якого завжди легко осудити, якщо

захочеться повірити в його провину. Виспавшись, він міркуватиме інакше. І він повернувся додому, ліг у постіль і примусив себе заснути.

V

Але неспокійний сон лише на годину чи дві скував тіло лікаря. Прокинувшись у темряві й духоті своєї замкненої кімнати, він, перш ніж у ньому прокинулася свідомість, відчув сумне пригнічення, той душевний біль, що лишає в нас горе, з яким ми заснули. Горе, що напередодні лише злегка нас зачепило, під час нашого сну ніби проймає все наше тіло і мучить його, знесилюючи, немов пропасниця. Він зразу згадав усе і сів у ліжку.,

Поволі, одне по одному, знову почав він свої міркування, що краяли його серце під лемент сирен на молуЛ Що більше він думав, то менше лишалось сумнівів., Власне, логіка, немов рука, що тягне за собою і душить, вела йбго до жорстокої істини.

Йому захотілося пити, було жарко, серце калатало. Він встав, щоб відчинити вікно і вдихнути свіже повітря, і тут почув крізь стінку легке хропіння.

Це в сусідній кімнаті спокійно спав і тихенько хропів Жан. Він спав! Він нічого не передчував, ні про що не догадувався! Знайомий їхньої матері залишає йому свій статок. І він бере гроші, вважаючи це цілком справедливим і природним.

Він спав, забезпечений і вдоволений, не знаючи, що брат його задихається від муки, від розпачу. І його охопила злість на безтурботного та вдоволеного брата.

Ще вчора П'єр міг постукати в його двері, міг зайти і, сівши коло нього, сказати йому, розбудженому так несподівано: "Жан, не годиться

тобі приймати цю спадщину, бо це може заплямувати нашу матір, знеславити її".

Але сьогодні він уже не міг так говорити, не міг сказати цього Жанові, бо вже не вважав його сином свого батька. Тепер треба було приховати, затаїти в собі це викрите ним безчестя, заховати від усіх цю пляму, щоб ніхто не міг помітити її, навіть його брат,— особливо брат.

Він зараз вже не думав про громадську думку. Нехай би весь світ винуватив його матір, аби він лише вважав її за неповинну,— він, він самі! Як зможе він жити поруч з нею, весь час зустрічатися, згадуючи раз у раз, що вона зачала брата в обіймах чужого чоловіка?

А проте яка ясна і спокійна була вона, яка впевнена! Чи можливо, щоб таїла жінка, як вона, з чистою душею і щирим серцем, могла упасти, захоплена пристрастю, і потім нічим не виказати каяття і докорів нечистого сумління?

Ах, сумління, сумління! Колись, у перші хвилини, воно, певно, мучило її. Потім це минулося, як минає все! Певне, вона оплакувала свій гріх, та поступово майже забула про нього. Хіба жінки, геть усі жінки, не мають цієї дивної здатності так забувати, що через кілька років ледве впізнають того, кому віддавали для поцілунків свої уста і все своє тіло? Поцілунок вражає, мов блискавка, кохання проходить, як буря, потім життя знов стає безхмарним, як небо, і знов усе йде, як раніше. Чи хто згадує про хмару?

П'єр не міг далі лишатись у своїй кімнаті! Цей дім, батьків дім, гнітив його. Йому здавалося, що стеля тисне на голову, а стіни душать його. Йому хотілося пити, і він засвітив свічку, щоб піти до кухні випити там з-під крана склянку свіжої води.

Він зійшов з другого поверху, а потім, повертаючись з повною карафкою, сів в одній сорочці на сходах, на протязі, і почав пити без

склянки довгими ковтками, наче задихався від бігу. Ще посидів нерухомо; мертва тиша цієї оселі вразила його; поступово він почав відрізняти найменші звуки. Перш за все цокання годинника в їдальні, що ставало ніби голоснішим з кожною хвилиною. Потім знов почув хропіння, хропіння старече, уривчасте, важке і грубе,— очевидно, це хропів батько; і раптом, наче блискавка, його вразила думка про те, що батько і син, які хропуть рядком під одною стріхою, були зовсім чужі люди! Між ними не було ніякого зв'язку, а вони цього й не знали! Ніжно розмовляли один з одним, цілувалися, однакові речі їх тішили і зворушували, наче однакова кров текла в їхніх жилах. Але ж цей батько і цей син були більш чужі один одному, ніж двоє людей, що народилися на різних кінцях світу. Вони думали, що люблять один одного, бо їх з'єднала брехня. Так, саме брехня породила цю батьківську й синівську любов, брехня, яку не можна викрити і яка навіки лишиться для всіх таємницею, крім нього — справжнього сина.

А що, як він все-таки помиляється? Як знати? Ах! Якби хоч найменша схожість була між його батьком та Жаном, одна з рисок тієї таємничої схожості, яка тягнеться від предків аж до правнуків і свідчить, що весь рід іде по прямій лінії від одних обіймів. Йому, лікареві, так мало треба, щоб помітити це: будова щелепів, вигин носа, розріз очей, форма зубів чи волосся, навіть щось дрібніше — якийсь жест, звичка, манера поводитись, успадкований смак, будь-яка характерна ознака, красномовна для досвідченого ока.

Він шукав і не знаходив нічого, нічогісінько. Певно, він погано придивлявся, не звертав уваги, бо не було ніякої потреби вишукувати ці невловимі прикмети.

П'єр встав, щоб повернутися до своєї кімнати, і почав підійматися сходами, поволі, весь у полоні думок. Проминаючи двері брата, він раптом рішуче зупинився і простягнув руку, щоб відчинити їх. Його охопило непоборне бажання глянути на Жана цю ж мить, добре роздивитись, застати його уві сні, коли обличчя спокійне і зникає вся

життєва нещирість. Таким чином він осягне таємницю його обличчя, і коли є будь-яка схожість, вона не сховається від нього.

А коли раптом Жан прокинеться, що сказати тоді? Як пояснити ці відвідини?

Він стояв, стиснувши пальцями клямку і намагаючись знайти якийсь привід.

Раптом він згадав, що тиждень тому дав братові пляшечку опіуму від зубного болю. У нього також могли заболіти зуби цієї ночі, і він міг прийти за своїми ліками. І П'єр увійшов, але крадучись, наче злодій.

Жан, напіврозтуливши рота, спав міцним, здоровим сном. Його борода й русяве волосся виділялися золотою плямою на білій білизні. Він не прокинувся, тільки перестав хропти.

Схилившись над братом, П'єр розглядав його жадібним зором. Ні, цей юнак зовсім не схожий на Ролана, і йому вдруге спав на думку зниклий маленький портрет Марешаля. Він мусить знайти його! Глянувши на нього, він, може, позбудеться цієї непевності.

Брат поворухнувся, певно, відчувши присутність когось чи роздратований полум'ям свічки. Тоді лікар навшпиньках відступив до дверей і, нечутно причинивши їх, повернувся до своєї кімнати, але вже не лягав.

День надходив повільно. Годинник в їдальні вибивав годину за годиною низьким і урочистим бомканням, наче цей невеличкий механізм ховав у собі соборний дзвін. Звуки ці підіймалися порожніми сходами, проходили крізь стіни й двері і злвмирали в глибині кімнати, у глухих вухах сплячих. П'єр почав ходити, вперед і назад, від ліжка до вікна. Що йому робити? Він надто схвильований, щоб провести цей день з сім'єю. Йому хотілося ще побути на самоті, принаймні до післязавтра, щоб

поміркувати, заспокоїтись, набратись сил для буденного життя, яке йому знову треба буде почати.

Ну, він поїде до Трувіля поглянути на люд, що юрмиться на пляжі. Це розважить його, змінить напрям його думок, дасть йому час звикнути до жахливої, викритої ним таємниці.

Тільки-но розвиднілось, він уже вмився й одягся. Туман розвіяло, і погода була гарна, дуже гарна. А що пароплав на Трувіль відходив лише —о дев'ятій годині, лікар вирішив перед від'їздом попрощатися з матір'ю.

Зачекав до години, коли вона звичайно прокидалася, і зійшов униз. Біля /дверей її кімнати серце в нього

так затьохкало, що він зупинився, щоб перевести подих, його рука, .квола і тремтяча, лежала на ручці дверей, але він не мав сили повернути її, щоб увійти. Він постукав. Голос матері запитав:

— Хто там?

— Це я, П'єр.

— Що тобі?

— Попрощатися з тобою, бо я їду з приятелями на цілий день до Трувіля.

— Але ж я ще в^ліжку.

— Гаразд, тоді я не турбуватиму тебе. Поцілую тебе ввечері, як повернуся.

Він уже сподівався, що йому пощастить поїхати, не побачивши її, не доторкнувшись до її щоки нещирим поцілунком, від якого його серце заздалегідь обурювалось.

Але вона промовила:

— Одну хвилинку,— я відчиню тобі. Зачекай лиш, поки я знов ляжу.

Він почув кроки босих ніг по підлозі, потім стук засувки.

— Увійходь! — крикнула вона.

Він увійшов. Вона сиділа на ліжку біля Ролана, який, повернувшись до стінки, ще спав; голова в нього була загорнута у фуляр. Розбудити його можна було, лише трясучи з усіх сил за руку. У дні рибної ловлі це робила служниця, яку в умовлену годину викликав дзвінком матрос Папагрі, що мусив видирати свого господаря з обіймів непоборного сну.

Підходячи до матері, П'єр глянув на неї, і йому раптом здалося, що він вперше бачить її.

Вона підставила йому обидва щоки, він поцілував і сів на низеньке крісло.

— Це вчора ввечері тобі спало на думку поїхати? — запитала вона.

— Так, учора ввечері.

— До обіду повернешся?

— Ще не знаю. В кожному разі, ви не чекайте мене. Він розглядав її з подивом і цікавістю. Ця жінка —

його мати! Уся ця постать, знана з дитинства, як тільки його очі почали щось розрізняти, ця усмішка, цей голос, такий знайомий, такий рідний, здалися йому раптом новими, не такими, якими були для нього досі. Він збагнув, що, люблячи матір, ніколи не розглядав її. Проте це була вона; йому знайомі були найдрібніші риси її обличчя; але він ясно побачив їх тільки вперше. Тривожна пильність, з якою він вивчав цю любу голову, виявляла в ній нові риси, яких він ніколи досі не помічав.

Він підвівся, щоб іти, коли раптом під впливом непоборного бажання взнати правду, що мучило його серце від учорашнього дня, запитав:

— Скажи, будь ласка, мені здається, що колись в Парижі, в нашій вітальні, був невеличкий портрет Марешаля?

Вона вагалася якусь хвилину; принаймні йому здалося, що вагалася; потім промовила:

— Так, був.

— Що ж сталося з цим портретом?

І знову вона відповіла не так швидко, як, мабуть, могла:

— Цей портрет... чекай-но.. не пригадаю... Мабуть, чи не в моїм бюро.

— Чи не могла б ти відшукати його?

— Гаразд, я пошукаю. Нащо тобі?

— О, це не для мене. Я подумав, що треба було б подарувати його Жанові. Це йому було б дуже приємно.

— Ти маєш рацію, це добра думка. Я пошукаю його, як тільки встану.

І він пішов.

Це був ясний, безвітряний день.

Люди на вулицях всі здавалися веселими — і комерсанти, що кудись ішли у своїх справах, і чиновники, які покvapливо крокували в контори, і молоді дівчата, що поспішали до магазинів. Дехто навіть наспівував, радіючи з гарної погоди.

На тувільський пароплав уже сідали пасажери. П'єр примостився ближче до корми, на дерев'яній лаві.

Він питав себе: "Чи була вона стурбована моїм запитанням про портрет, чи просто здивована? Загубила вона його, чи заховала? Знає вона, де він, чи не знає сама? А якщо заховала, то чому?"

І його думка, йдучи все тим же шляхом, від висновку до висновку, добралась ось до чого:

Цей портрет, портрет друга, коханця, лишався у вітальні, на видноті доти, поки одного дня жінка, мати, не помітила перша, раніше за всіх, що він схожий з її сином. (Певно, жінка вже давно з острахом шукала цю схожість, і коли вона виявилася остаточно, то, розуміючи, що не сьогодні-завтра це може помітити кожен, одного вечора забрала мініатюру і, не зважаючись знищити її, заховала.

І П'єр дуже добре пригадував тепер, що ця мініатюра зникла вже давно, задовго до їхнього від'їзду з Парижа! Зникла вона, гадав він, саме тоді, коли у Жана почала рости борідка і він став схожий на того русявого юнака, що всміхався на портреті.

Пароплав відплив, і поштовх змішав і розвіяв думки П'єра. Підвівшись, він почав дивитись на море.

Маленький пароплав, обминувши мол, звернув ліворуч і, сопучи, пихкаючи та здригаючись, попрямував до далекого берега, що маячів у ранковій імлі. Де-не-де на морському просторі виднілись червоні вітрила незграбних рибальських човнів; нерухомі, вони були подібні до скелі, що висунулася з води. А Сена, спускаючись від Руана, скидалася на широку морську протоку, що розділяє дві суміжні смуги суходолу.

Менш ніж за годину прибули до трувільського порту. Був саме час купання, і П'єр пішов на пляж.

Здалека пляж мав вигляд великого саду, повного дивовижних квіток. На великій жовтій піщаній дюні, від молу аж до "Чорних скель", впадали в око різнобарвні парасольки, капелюхи всіляких форм, різних відтінків сукні; згромаджені купками коло кабін, витягнуті в кілька рядів уздовж берега і розкидані там і сям, вони дійсно нагадували величезні букети на безмежному лузі. Невиразний — то близький, то далекий — гомін голосів у прозорому повітрі, перегукування, крики дітей,⁴ дзвінкий жіночий сміх, — все це зливалось у невгамовний веселий шум, що змішувався з ледве помітним вітерцем і, здавалося, з ним разом проникав в легені.

П'єр походжав серед цих людей і, пригнічений своїми тяжкими думками, почував себе більш загубленим, чужим, самотнішим, ніж коли б його кинули з корабельної палуби в море, за сотні миль від берега. Він майже доторкався до всіх цих людей, чув, не прислухаючись, деякі фрази; і, не дивлячись, бачив, як чоловіки розмовляли з жінками, а жінки всміхалися до чоловіків.

Раптом, ніби прокинувшись, він виразно побачив їх, ї в ньому піднялась ненависть, бо вони здавалися щасливими й вдоволеними.

Захоплений новими думками, він підходив тепер до окремих груп, розглядав їх. Всі ці різнобарвні сукні, що, наче квіти, вкрили пісок, ці гарні тканини, ці яскраві парасольки, штучна грація талій, усі ці хитромудрі вигадки мод, від красивого взуття до химерних капелюшків, знадливість

жестів, голосів та посмішок, одне слово — все кокетство, що панувало тут на пляжі, здалося йому раптом пишним цвітінням жіночої розбещеності. Усі ці жінки хотіли подобатися, зводити та спокушати когось. Вони чепурилися задля чоловіків, задля всіх чоловіків, крім власних, підкоряти яких вже не було потреби. Вони чепурилися для коханця сьогоднішнього чи завтрашнього, для незнайомого, якого зустріли, помітили і, мабуть, чекають.

.1 ці чоловіки, що сиділи коло них, заглядаючи їм у вічі, розмовляли з ними, близько нахилиючись до них і наближаючи свої уста до їх уст, і спокушали, полювали за ними, немов за меткою і спритною дичиною, яка здавалась доступною і податливою. Цей великий пляж був, по суті, просто ринком кохання, де одні продавалися, а другі віддавалися даром, ці торгували своїми пестощами, а ті ще лиш обіцяли. Усі ці жінки думали тільки про те, щоб краще показати свій товар, привабити охочих до свого тіла, вже відданого, проданого й обіцяного іншим чоловікам. І йому здалося, що на всьому світі всюди й завжди — одне і те ж саме.

його мати вчинила, як і інші,— от і все! Як і інші? Ні!-Повинні ж бути винятки, і чимало, чимало! Ті жінки, яких він бачив навколо себе,— багаті, шалені, що скрізь шукають кохання,— належали до числа шляхетних "левиць", або навіть куртизанок, бо на цих пляжах, стоптаних легіоном нероб, не зустрінеш жодної з безлічі порядних жінок, які відлюдно жили по своїх домівках.

Море прибуло, поволі відтісняючи до міста перший ряд купальників. Вони поспішно схоплювались і, забравши з собою свої шезлонги, тікали від жовтих хвиль, облямованих мереживом піни. Кабіни на колесах, запряжені кіньми, теж від'їжджали, а на дощаному помості, прокладеному вздовж пляжу з кінця в кінець, повагом невпинно котилася строката юрба, утворюючи два зустрічних потоки, що раз у раз зливались в один. П'єр, знервований, роздратований цією штовханиною, втік з пляжу, подався до міста і зайшов поснідати у простий шинок аж на околиці, де вже починались поля. Випивши каву, він ліг перед дверима на

двох стільцях. Він майже зовсім не спав цієї ночі і тому зразу ж заснув у холодку під липою.

Прокинувшись через кілька годин, він побачив, що вже час повертатись на' пароплав, і рушив у дорогу, знесилений непереможною, раптовою втомою, що охопила його під час сну. Тепер йому не терпілося повернутися, щоб дізнатися, чи знайшла мати портрет Маре-шалья. Чи згадає вона про нього перша, чи доведеться спитати? Якщо вона чекатиме повторного запитання, значить, в неї, безперечно, є таємна причина не показувати цього портрета.

Але, повернувшись у свою кімнату, П'єр довго вагався, чи спускатися йому вниз, до обіду. Він надто страждав, його розбурхане серце ще не встигло втихомиритися. Проте, нарешті, зважився і увійшов до їдальні, саме коли сідали до столу.

Всі обличчя сяяли від радості.

— Ну, то як? — промовив Ролан.— Посувається справа з покупками? Я нічого не хочу бачити, аж поки не буде влаштовано все геть-чисто.

Дружина відказала:

— Звичайно, все йде гаразд. Треба тільки все як слід обдумати, щоб не наробити помилок. Меблі завдають нам великого клопоту.

Цілий день вона з Жаном обходила шпалерні та мебльові крамниці. Її вабили тканини дорогі, пишні, що впадали в око. А син, навпаки, шукав чогось простого й елегантного. Отже, за кожним новим зразком, що їм пропонували, вони повторювали одне одному свої докази. Вона настоювала, що на клієнта, відвідувача, конче треба зразу справити сильне враження, щоб його вже при вході їїо прийомної здивувала розкіш.

А Жан, навпаки, мріяв принадити лише елегантну й багату клієнтуру і хотів строгим і бездоганним смаком полонити серця шляхетних людей.

І ця суперечка, що тривала цілісінький день, знов почалась за супом.

Ролан не мав ніякої думки. Він твердив своє:

— Я ні про що не хочу чути. Я прийду подивитись, коли все буде готове.

Пані Ролан зажадала вислухати думку старшого сина:

— Ну, а ти як гадаєш, П'єр?

Нерви його так були розладнані, що він мало не вилаявся у відповідь. Проте все ж промовив сухим тоном, в якому відчувалось його роздратування

— О, я цілком поділяю думку Жана. Мені до вподоби лише простота, бо простота смаку — те ж саме, що прямодушність вдачі.

Мати заперечила:

— Але ж май на увазі, що ми живемо 'В місті комерсантів, де люди гарного смаку трапляються не щодня.

П'єр відказав:

— Що ж з цього? Хіба це причина наслідувати дурнів? Якщо мої земляки дурні або нечесні, чи повинен і я йти за їхнім прикладом? Адже жінка не скаче в гречку лише тому, що її сусідки мають коханців.

Жан засміявся:

— Твої докази й порівняння такі, ніби ти добирав їх серед правил якогось мораліста.

П'єр не відповів нічого. Мати і брат знову заговорили про меблі та шпалери.

Він дивився на них так, як вранці, перед поїздкою до Трувіля, дивився на матір; він розглядав їх, немов сторонній допитливий спостерігач, 4 йому справді здалося, що він раптом потрапив у якусь чужу сім'ю.

Батько особливо вражав і його зір, і думку. Цей товстий, обрізкий чоловік, самозадоволений і тупий — його батько, його, П'єра! Ні, ні, Жан зовсім не був схожий на нього.

Його сім'я! Протягом двох днів чужа злочинна рука, рука померлого, порвала і знищила, одне по одному, всі пута, що зв'язували колись цих чотирьох людей. Всьому кінець, все зруйновано. У нього немає більш матері, він вже не зможе любити її, як раніше, бо не зможе'ставитись до неї з такою безоглядною шанобливістю, ніжною і побожною, якої потребує серце сина; немає й брата,

батько, цей товстий чоловік, якого він не міг любити, хоч би як хотів цього.

бо цей брат—син чужого

лишався тільки

І зненацька він запитав:

— Скажи-но, мамо, відшукала ти той портрет? Вона здивовано розкрила очі:

— Який портрет?

— Марешаля.

— Ні... тобто так... Я не шукала його, але, здається, знаю, 'йе він.

— Про що це ви? — запитав Ролан. П'єр відповів:

— Про портрет-мініатюру Марешаля, що колись 'був у нашій паризькій вітальні. Я подумав, що Жанові було б приємно мати його.

Ролан скрикнув.

— Звичайно, звичайно, я пам'ятаю дуже добре. Я навіть —бачив його ще минулого тижня. Твоя мати вийняла його з бюро, упорядковуючи свої папери. Це було в четвер чи в п'ятницю. Ти, певно, пам'ятаєш, Луї-зо? Я тільки почав голитися, як ти витягла його з одної шухляди і поклала на стілець біля себе, разом із пачкою листів, половину яких ти потім спалила. Як дивно, що *ги тримала в руках цей портрет за два чи три дні до того, як Жан одержав спадщину? Я сказав би, що це передчуття, коли б вірив у такі речі!

Пані Ролан спокійно промовила:

— Так, так, я знаю, де він; зараз принесу.

Отже, вона збрехала! Вона збрехала сьогодні вранці, відповідаючи своєму синові, що запитав, куди поділася ця мініатюра: "Не пригадаю... Мабуть, чи не в моїм бюро".

Вона його бачила, доторкалась до нього, тримала в руках, розглядала за кілька днів перед цим, потім знов заховала до потайної шухляди, разом з листами, листами від нього.

П'єр дивився на свою матір, що збрехала йому. Дивився на неї з лютим гнівом сина, якого обманули, в якого вкрали найсвятіше почуття; його мучили ревності людини, що довго була сліпою і викрила нарешті ганебну •зраду. Коли б це він був чоловіком цієї жінки, він схопив би її за руки, за плечі, за волосся, кинув би на підлогу, бив, катував, топтав! Але він не міг нічого ска: зати, нічого зробити, не міг виказати, що знає щось. Він був її син, він не мав за що мститися — обманули не його.

Але ж ні, вона обманула його 'любов, потоптала його побожну пошану до неї. Вона мусила бути бездоганною для нього,— це обов'язок всіх матерів щодо дітей. Якщо лют, яка опанувала його, доходила майже до ненависті, то це саме тому, що він вважав матір більш злочинною по відношенню до нього, ніж до батька.

Кохання між чоловіком і жінкою — це добровільна угода, і той, хто порушить її, винен лише у 'зраді; але коли жінка стала матір'ю, її відповідальність збільшується, бо природа доручила їй виховання потомства. Якщо вона схибить, значить, вона вчинить низько, підло і безчесно.

— Справді,— промовив раптом Ролан, сьорбаючи з склянки смородинну наливку і витягуючи під столом ноги, як завжди після обіду, — це не зле — жити, нічого не роблячи і маючи хоч якийсь достаток. Сподіваюсь, що Жан частенько запрошуватиме нас на обід. Слово честі, нічого, як і доведеться іноді послабувати на шлунок.

Потім звернувся до жінки:

— Йди-но 'принеси портрет, кицюню, якщо ти вже скінчила обідати. Мені також приємно буде глянути на нього.

Вона підвелася, взяла свічку й пішла. Потім через якийсь час, що видався іП'єрові дуже довгим, хоч насправді не минуло й трьох хвилин,

пані Ролан повернулася, посміхаючись і тримаючи за кільце мініатюру в золоченій рамці старовинної форми. '

— Ось,— сказала вона,— я відразу знайшла його.

Лікар перший простяг руку. Він взяв портрет і здаля, тримаючи у витягнутій руці, почав розглядати його. Потім, відчуючи, що мати дивиться на нього, він поволі 'перевів очі на брата, щоб порівняти. У лютому збудженні в нього ледве не вирвалося: "А він схожий на Жана!" І хоч не наважився вимовити цих страшних слів, виказав свою думку Фмм, ЩО порівнював живе лице з лицем на портреті.

У них дійсно були спільні риси: однакова борода й однакове чоло, але нічого досить певного, що дозволяло б твердити: "Це батько, а це син". Скоріше, це була фамільна схожість, спорідненість облич, притаманна людям, у жилах яких тече однакова кров. Але більше,

ніж ця схожість, для П'єра було переконливим те, що мати підвелась, повернулась спиною і з штучною повільністю 'почала прибирати до шафи цукор і наливку. Вона зрозуміла, що він знає, принаймні має підозру!

— Дай же мені його,— промовив Ролан.

П'єр передав мініатюру батькові, і той присунув свічку, щоб бачити краще; потім він розчулено пробурмотів: *

— Бідолаха! Подумати тільки, що він був саме такий, коли ми познайомилися з 'ним. Боже, як хутко це минуло! Він був тоді красунь, мав такі приємні манери. Правда, Луїзо? *

А що жінка не відповідала нічого, вів далі:

— А якої спокійної вдачі! Жодного 'разу мені не довелося бачити його у злім гуморі. І ось настав кінець, від нього лишилось тільки *те... що він

передав по заповіту Жанові. Так, свята правда, що він був нам добрим і відданим другом до самого кінця. Навіть вмираючи, •не забув про нас.

Жан, у свою чергу, простяг руку за портретом. Дивився на нього кілька хвилин і промовив з жалем:

— А я зовсім тут не пізнаю його. Він пригадується мені тільки з сивим волоссям.

І він передав мініатюру матері. 1Вона кинула на неї швидкий погляд, і хутко, ніби полохливо, відвернулася; потім сказала своїм звичайним рівним голосом:

— Вона "тепер належить тобі, Жан, ти ж його спадкоємець. Ми віднесемо її в твою нову квартиру.

Всі вже переходили до вітальні, і вона поставила мініатюру на камін, поруч з годинником, на її колишнє місце.

Ролан набив свою люльку, П'єр і Жан запалили цигарки.

Вони курили звичайно так: один походжав по хаті, другий сидів у кріслі, поклавши ногу на ногу. Батько завжди < сідав на стілець верхи і здаля спльовував у камін.

Пані Ролан, сидячи на низенькому крісельці коло столика з лампою, —вишивала* в'язала або мітила білизну.

Цього вечора вона розпочала якесь вишивання для кімнати Жана. Це була копітка й важка робота, що вимагала, особливо спочатку, пильної уваги. А проте, рахуючи хрестики, вона раз у раз крадькома кидала погляд на портрет, приставлений до годинника. І лікар, який, закривши руки за спину, з цигаркою в зубах, ходив по кімнаті, роблячи п'ять чи шість кроків туди й назад, перехоплював цей погляд— матері.

Як видно, вони стежили одне за одним, ніби між ними розпочалась таємна боротьба; і болісна скорбота, скорбота нестерпна стискувала серце П'єра. Змучений, він, проте, казав собі задоволено: "Адже й вона повинна зараз страждати, коли знає, що я догадався!" І кожного разу, проходячи мимо каміна, він 'зупинявся на кілька хвилин, щоб глянути на біляву голову Марешаля, щоб добре підкреслити, яка думка допікає його. І цей маленький портрет, менший за долоню, здавався живою істотою, злобною, страшною, що зненацька вдерлася в цей дім, 'у цю сім'ю.

Аж ось пролунав дзвінок на парадному ході. Пані Ролан, завжди така спокійна, здригнулася і тим викрила перед лікарем своє нервові напруження. Потім промовила:

— Це, певно, пані Роземійї,— і ще раз полохливо глянула на камін.

П'єр зрозумів, чи йому здалося, що він зрозумів її страх, її тривогу. Жіночий зір проникливий, розум меткий, думка підозрілива. Коли та, що зараз увійде, побачить цю незнайому їй мініатюру, вона може зразу помітити схожість між портретом і Жаном. Тоді вона все визнає і все збагне. Його охопив жах, наглий, панічний жах, що викриється ця ганебна таємниця, і, коли відчинилися двері," він повернувся, взяв портрет, підсунув його під годинник, так, що ні батько, ні брат не помітили цього.

Зустрівши знову материн погляд, він побачив у ньому збентеження і розгубленість.

— Добридень,— промовила пані Роземійї,— я прийшла випити з вами склянку чаю.

Поки всі метушились коло неї, запитуючи про її здоров'я, П'єр вислизнув через двері, що лишились відчинені.

Всі були здивовані, помітивши, що він вийшов. Жан, боячись, щоб удова не образилась, —пробурчав з прикрістю:

— От ведмідь!

' Пані Ролан заперечила:

— Не треба нарікати на нього, йому нездужається, він стомився після своєї прогулянки до Трувіля.

— А все ж,— промовив Ролан,— це не причина, щоб тікати, немов дикун.

Пані Роземійї, щоб загладити незручність становища, весело сказала:
1

— Та ні, ні, він пішов по-англійському, так завжди ведеться у вищому світі, коли хто хоче піти раніше.

— О,— відповів Жан,— у вищому світі це може й годиться, але не слід поводитись по-англійському з своєю сім'єю. А мій брат з якогось часу тільки так і поводитьсь.

VI

Протягом тижня чи двох нічого особливого не трапилось у Роланів. Старий рибалив, Жан з допомогою матері влаштувався на новій квартирі, П'єр, похмурий і злий, з'являвся лише до столу. Якось увечері батько запитав його: " — Якого дідька ти корчиш таку похоронну міну? Не перший день я це помічаю! Лікар відказав:

— Це тому, що мене пригнічує тягар життя.

Старий, не зрозумівши нічого, похмуро вів далі: — Справді, це вже занадто. Відтоді, як нам пощастило з цією спадщиною, всі чомусь ходять засмучені. Ніби з нами трапилось якесь лихо, ніби ми оплакуємо когось!

— Я й справді оплакую,— промовив П'єр.

— Ти? Кого ж це?

— О! Людину, якої ти не знав і яку я дуже любив.

Ролан подумав, що йдеться про якусь любовну пригоду, про якусь легковажну жінку, за якою впадав його син, і запитав:

— Це жінка, звичайно?

— Так, жінка.

— Вона вмерла?

— Ні, гірше,— згинула.

— А!

Хоч старий і був здивований цим несподіваним признанням, зробленим в присутності його жінки, та ще й

дивним тоном свого сина, проте не допитувався далі, бо вважав, що в ці речі нічого встрявати стороннім.

Пані Ролан ніби нічого не чула; вона була дуже бліда і здавалась хворою. Вже кілька раз її чоловік, здивовано помічав, що вона не сідає, а немовби падає в —крісло, важко переводячи подих, і казав їй:

— Знаєш, Луїзо, в тебе поганий вигляд. Ти, мабуть, надто втомлюєшся цим клопотом з Жаном. Спочинь хоч трохи, на бога! йому немає куди поспішати, цьому гуль'тяєві, він тепер багатий.

Вона хитала головою і не відповідала ні слова. Цього вечора вона була ще блідіша, ніж звичайно, і Ролан знову звернув на це увагу.

— Ну,— промовив він,— так зовсім не годиться, бідна моя старенька, треба подбати про тебе.

Потім звернувся до свого сина:

— Хіба ж ти не бачиш,— вона зовсім хвора, твоя мати! Ти б хоч вислухав її.

П'єр відповів:

— Ні, я не помічаю в ній ніякої зміни. Тут старий розгнівався:

— Та це ж сліпий помітить, бодай тобі! На якого лиха, справді, ти вчився на лікаря, коли не бачиш навіть, що твоя мати нездужає? Та подивись ти на неї, подивись! Ні, справді, можна померти, поки цей лікар щось збагне.

Пані Ролан почала задихатися і так зблідла, що чоловік її закричав:

— Таж їй зовсім погано!

— Ні... ні... нічого... це пройде... нічого. П'єр наблизився і пильно глянув на матір.

— Що з тобою? — спитав він.

Вона стиха повторювала уривчастим голосом:

— Та нічого... нічого... запевняю тебе... нічого... Ролан побіг шукати оцту і, повернувшись, простяг

^пляшку синові:

— Ось візьми... та допоможи ж їй! Чи вислухав ти її серце принаймні?

Тільки-но П'єр нахилився, щоє намацати в матері іпульс, вона так різко вихопила руку, що вдарилась об крісло, яке стояло поруч з нею.

— Ну,— промовив П'єр холодно,— дай же вислухати ітебе, якщо ти нездужаєш.

Тоді вона підняла і простягла йому руку. Рука була гаряча, пульс бився нерівно й часто. П'єр пробурмотів:

— Так, це справді серйозно. Треба прийняти чогось заспокійливого. Я зараз напишу тобі рецепт.

Він почав писати, схилившись над папером, як раптом легкий звук приглушених ридань — схлипування, короткі, стримувані зітхання — змусив його обернутися.

Вона плакала, закривши лице руками.

Ролан розгублено запитував:

— Луїзо, Луїзо, що з тобою? Та що з тобою, нарешті?

Вона не відповідала; люта, глибока мука, здавалося, роздирала її.

Чоловік спробував відвести її руки від обличчя, але вона опиралася, уперто повторюючи:

— Ні, ні, ні!

Він повернувся до сина.

— Та що з нею? Я ніколи не бачив її в такому стані.

— Нічого страшного,— сказав П'єр.— Просто нервовий припадок.

Йому ніби легшало на серці, коли він бачив, як страждає матір, наче її муки притишували його гнів і зменшували її ганебну провину. Він дивився на неї, як суддя, що виконав свій обов'язок.

Раптом вона підвелася й кинулася до дверей так несподівано, що батько й син розгубились і не встигли затримати її; вона втекла й зачинилася в своїй кімнаті.

Ролан з лікарем лишилися віч-на-віч.

— Ти щось розумієш? — спитав батько.

— Так,— відповів той,— це звичайний нервовий розлад, що часто трапляється в такому віці. Можливо, що в неї ще будуть такі напади.

І справді, вони почали траплятися майже щодня; і, здавалося, П'єр міг одним словом викликати їх, ніби знав таємну причину її дивної, незнаної хвороби. Він підстерігав на її обличчі вираз спокою і з підступністю ката якимсь єдиним словом будив затиhle на час страждання.

Але й він страждав не менш, ніж вона!— Він люто страждав через те, що не може більш любити її, поважати, та ще й через те, що мучив її. Роз'ятривши криваву рану в серці жінки й матері,— рану, що була ділом його рук,— і задовольнившись її муками й розпачем, він ішов з дому і блукав самотно по місту, його терзали докори сумління, роздирала жалість і скорбота від приниження й горя матері, яку зневажав рідний син. Він ладен був кинутися в море, втопитися, аби лише кінчити з цим.

О, як хотілося йому простити її. Але він не міг зробити цього, бо не міг забути. Якби хоч не мучити її! Але й цього він не міг, бо страждав і сам. Повернувшись, він виходив до столу, сповнений доброзичливих намірів, та ледве побачивши її, глянувши в її очі, колись такі ясні й чисті, а зараз метушливі, полохливі й розгублені, мимоволі завдавав їй нових ударів, не маючи сил стримати зрадливі слова, що просилися на уста.

Таємне безчестя, відоме лише їм двом, під'юджувало його проти неї. Це була отрута, що текла зараз в його жилах і спонукала його кусатись, немов скаженого собаку.

Ніщо не заважало йому мордувати її безперестанку, бо Жан тепер майже весь час проводив у новій квартирі і повертався до своїх лише обідати та ночувати.

Той частенько спостерігав ущипливість і злість свого брата і приписував це заздрості. Він твердо вирішив вгамувати і приборкати його, бо життя в домі стало зовсім нестерпним через повсякчасні сцени. Але він жив зараз окремо і йому менше доводилося терпіти від грубості П'єра; тож він терпів це, бо дуже цінував свій власний спокій. До того ж багатство сп'янило Жана, і він думав лише про речі, що безпосередньо стосувались його. Він приходив, захоплений дрібними турботами, обдумуючи крій костюма, форму фетрового капелюха, відповідний розмір візитних карток. І, невгаваючи, теревенив про різні деталі свого помешкання, про полиці в шафі для білизни в його кімнаті, про вішалку для одягу у вестибюлі, про електричні дзвоники, встановлені для того, щоб перешкодити злодіям залізти в квартиру.

З приводу його переїзду в нове помешкання вирішено було зробити прогулянку до Сен-Жуєа, а потім, пообідавши там, повернутися до нього на чай. Ролан хотів був їхати морем, але через далеку віддаль і через непевність, чи пощастить добратися цим шляхом, коли не буде попутного, вітру, від його пропозиції відмовились і вирішили найняти для цієї екскурсії бричку. .

Вирушили десь коло десятої, маючи намір бути на місці до сніданку. Курний шлях простягся серед нормандських ланів; оточені деревами ферми надавали хвилястій рівнині схожості з величезним парком.

У колясці, яку непоквапливо тягли двоє опасистих коней, мовчки сиділа сім'я Роланів, пані Роземійї та капітан Бовір, оглушені стуком коліс, заплющивши очі від куряви.

Були жнива. Поруч з темнозеленою конюшиною та яснозеленим бадиллям буряка, жовті жита променіли на полі ясным золотим блиском. Вони впивалися сонячним промінням, що падало на них. Де-не-де вже почалася косовиця, і на тих місцях було видно, як колихаються людські постаті, розмахуючи своїми великими крилоподібними косами.

Проїхавши дві години, коляска завернула ліворуч, проминувши похмурий, напівзігнилий вітряк — засуджений на загибель останній нащадок стародавніх млинів,— заїхала на гарне подвір'я і стала перед кокетливим будинком, знаменитим у цьому краю постійним двором.

Господиня, яку звали красуня Альфонсіна, посміхаючись, вийшла на поріг і простягла руку двом паніям, щоб допомогти їм зійти з високого підніжка екіпажа.

Під наметом на моріжку, в яблуневому затінку, вже снідали гості — парижани, що прибули з Етрега; а всередині будинку чулися голоси, сміх та брязкіт посуду.

Довелося сісти за стіл у якійсь окремій кімнаті, бо всі зали були переповнені. Раптом Ролан побачив коло стінки сітки для ловлі креветок.

— А, а! — загукав він.— Тут ловлять креветок?

— Так,— відповів Бозір,— тут найкраще місце на всьому узбережжі.

— Хай йому біс! Треба буде половити після сніданку!

Виявилося, що о третій годині відплив досягає найнижчого рівня; вирішили з полудня усім гуртом вирушити на скелі —г— шукати креветок.

Їли небагато, щоб кров не припливала до голови, коли ноги будуть у воді. До того ж зберігали ацетат до розкішного обіду, який було замовлено на шосту годину, коли во'ни мали повернутися.

Ролана брала нетерплячка. Він хотів придбати спеціальні сітки, схожі на ті, якими ловлять метеликів на лугах. Їх називають сачками. Це маленькі сітчасті мішечки, прикріплені до дерев'яного кільця на кінці довгої палиці. Альфонсіна, так само посміхаючись, позичила їм свої власні. Потім допомогла обом дамам переодягтися в імпровізований одяг, щоб не замочити їхніх суконь. Вона дала їм спідниці, товсті вовняні панчохи та парусинові черевики. Чоловіки поскидали свої шкарпетки і взули куплені в місцевого чоботаря старі черевики та сабо.

Нарешті, рушили в дорогу, кожен з сачком на плечі й кошиком за спиною. Пані Роземійї в цьому вбранні виглядала дуже мило, наче справжня гарненька селяночка.

Позичена в Альфонсіни спідниця, кокетливо підіткнута і підшита кількома стібками, щоб вона не заважала бігати та стрибати по скелях, лишала незакритими щиколотки і низ литок, пружних литок маленької жінки, гнучкої і сильної. Талію не затягували, щоб не вв'язувати рухів; а

на голову пані Роземії наділа величезного садовницького капелюха з жовтої соломи, з широченними крисами; гілка гравілату, причеплена до відгорнутого краю, надавала їй войовничого, задерикуватого вигляду.

Жан, одержавши спадщину, щодня ставив собі питання: одружитися з нею чи ні? Щоразу при зустрічі з нею він почував бажання взяти з нею шлюб, а потім, на самоті, починав думати, що можна й почекати. Вона ■не мала тих достатків, що він мав зараз, бо доходу в неї було лише дванадцять тисяч франків, але зате вкладених у майно нерухоме: їй належали ферми і земельні ділянки в Гаврі, біля доків; цінність їх з часом могла зрости до значної суми. Отже, достатки лали вони майже однакові, а молода вдова таки дуже була до вподоби Жану.

Поглядаючи на неї сьогодні, коли вона йшла попереду нього, він думав: "Годі, треба, нарешті, зважитися. Напевне, що кращої мені не знайти",

Вони йшли схилом лощини, що простягалась від села до прибережних скель; крутий берег в кінці цієї долини височів над морем на вісімдесят метрів. Вдалині в рамці зелених берегів, що спадали праворуч і ліворуч, показався сріблястоблакитний на сонці великий трикутник води і ледве помітне вітрило, що здавалося метеликом. Високе ясне небо так злилося з водою, що не можна було розрізнити, де починалося одне й кінчалося друге, і на цьому фоні вирисовувались затягнуті корсажами постаті обох жінок, що йшли попереду трьох чоловіків.

Жан палаючими очима дивився, як миготіли перед ним тонкі щиколотки, стрункі ніжки, як погойдувались стегна пані Роземії, поглядав на її кокетливий капелюх. Це підсилювало його бажання, штовхало на остаточне рішення, що на нього люди хиткі, слабкодухі й соромливі, зважуються раптом. Тепле повітря, змішане з пахощами берегів, дикого терну, конюшини та трави, морський запах оголених відпливом скель, ще дужче розпалювали і солодко п'янили його, і з кожним кроком, з кожною хвилиною, з кожним поглядом, кинутим на

тонкий силует молодої жінки, він все більш утверджувався в рішенні — відкинути сумніви і освідчитись їй, сказати, що кохає її і хоче одружитися з нею. Ловля креветок допоможе йому, дасть змогу лишитися ^з нею вічна-віч; та й цей чудовий мальовничий куточок сприяє розмові про кохання,— так добре, зануривши ноги в прозору воду і спостерігаючи, як снують у водоростях довговусі креветки, запропонувати руку і серце.

Дійшовши до кінця долини, вони помітили над кручею вузьку стежку, що спускалася вздовж скелі, а під собою, між морем та підніжжям гори, майже на середині дороги — хаотичне громаддя величезних каменів, звалених, перекинутих серед хвилястої, порослої травою рівнини, створеної обвалом, що тяглася ген-ген на південь, скільки сягало око. На цій довгій смузі кущів, ніби поораній вулкановими вибухами, розвалені скелі скидалися на руїни якогось великого, зниклого міста, що колись дивилося звідси на океан, а над ним височіли білі безкраї мури берегових стрімчаків.

— Як гарно тут,— промовила, зупинившись, пані Роземійї,

Жан догнав її і з схвильованим серцем подав руку, щоб звести її вузькими, висіченими у скелі східцями.

Вони йшли попереду, а Бозір, міцно упираючись своїми коротенькими ніжками, повів під руку пані Ролан, якій потемніло в очах від крутизни.

Ролан з П'єром ішли позаду, і лікар мусив тягти свого батька, у якого так запаморочилась голова, що він сів і почав з'їжджати з східця на східець.

Молода пара, що випередила всіх, посувалася хутко: і раптом поруч з дерев'яною лавою — місцем відпочинку на середині спуску — помітили вони струмочок прозорої води, що пробивався з маленького джерела в скелі.

Він спершу спадав у вибоїну завбільшки з миску, яку сам собі видовбав, а далі линув з висоти якихось двох футів, перетинаючи стежку, де килимом розрослася журиха, і, нарешті, зникав серед ожини й дерну, на березі, поритому й заваленому уламками скель.

— Ох, як хочеться пити!—скрикнула пані Роземійї. Але як напиться? Вона спробувала зачерпнути води

жменею, але вода витікала крізь пальці. Жан догадався покласти поперек дороги камінь, вона стала на нього колінами і почала пити просто з джерела, що було тепер на рівні її губів.

Коли вона підвела голову: блискучі краплини, тисячами всіяли її лице, волосся, вії, корсаж. Жан, схилившись до неї, промовив стиха:

— Яка ви гарна!

Вона відказала тоном, яким вимовляють дітям:

— Чи не будете ви ласкаві замовкнути?

Це було вперше, що вони обмінялися фразами, в яких почувалося залицяння.

— Ходімо,— промовив Жан, вельми збентежений.— Втічем, поки нас не наздогнали.

І справді, вже зовсім близько побачив він спину капітана Бозіра, який задкував, підтримуючи обома руками пані Ролан, а ще вище й далі — старого Ролана, що сповзав, упираючись ногами й ліктями, не швидше за черепаху. П'єр ішов позаду, стежачи за кожним його рухом.

Спуск вже не був такий крутий і перейшов у пологий схил; стежка крутилася серед величезних брил, які звалилися колись з гори. Пані Роземійї з Жаном побігли і скоро опинилися <на прибережних валунах. Вони перейшли по них, простуючи до скель, розкиданих на довгій та пласкій косі, вкритій морськими травами, де лоблискували незліченні калюжі води. Море відступило ген-ген за цю рівнину, слизьку від блискучих темнозе-лених водоростей.

Жан підкачав штани по коліна, а рукава по лікоть,, щоб не замочитися, і, промовивши: "Вперед!" — рішуче ступив у першу калюжу.

Молода жінка, більш обережна, хоч і приготувалась увійти у воду, боязко обминала вузьеньку калюжу, ковзаючись на слизьких рослинах.

— Ви щось бачите? — запитала вона.

— Так, бачу ваше личко, що відбивається у воді.

— Якщо ви бачите лише це, не дуже багато наловите.

Він прошепотів ніжним голосом:

— О! З усіх креветок я волів би зпійхмати саме оцю. Вона посміхнулася:

— Тож спробуйте,— побачите, чи не вислизне вона з вашої сітки.

— Проте... Якби ви захотіли...

— Я хочу дивитися, як ви будете ловити креветок... і більше нічого.

— Яка ви недобра. Ходімо ж далі, тут нема нічого. І він подав їй руку, допомагаючи йти по слизькому

камінню. Вона обережно спиралася на нього, і він раптом відчув, що його охопило кохання, пристрасть, що він жадає її,— немов любовна хвороба, яка крилась у ньому, тільки чекала цього дня, щоб вирватись назовіні.

Незабаром вони дісталися до глибокої розколини, де у хвилястій воді, що протікала крізь невидиму щілину в далеке море, коливались і ніби пливли рожеві й зелені трави, схожі на пасма довгого, тонкого, химерного кольору волосся.

Пані Роземії раптом скрикнула:

— Гляньте, гляньте! Он там я бачу креветку, тов-сту-претовсту!

Жан також помітив її і рішуче ступив у яму, хоч і змок до пояса.

Але тваринка, ворущачи довгими вусиками, сторожко відступала від сітки. Жан відтіснив її до водоростей, щоб там вловити. Креветка, відчувши, що потрапила в

пастку, блискавично прослизнула над сачком, промайнула у воді і зникла.

Молода жінка схвильовано стежила за дим полюванням, і в неї вирвалось:

— От незграба!

Це йому дошкулило, і він несвідомим рухом потяг сітку по зарослому травами дну. Витягши її з води, несподівано для себе побачив всередині три великі прозорі креветки, виловлені наосліп у їхній невидимій схованці.

Він з тріумфом простягнув їх пані Роземії, але та не зважилась доторкнутися до них, боячись гострих зубчастих шипів, якими були вкриті їх вузькі голівки.

Нарешті, вона переборола страх і, хватаючи їх двома пальцями за тоненькі кінчики вусів, повкидала одну по одній до свого кошика, поклавши туди й трохи водоростей, щоб зберегти їх живими. Потім, знайшовши мілкішу калюжу, нерішуче ввійшла у воду і сама взялась до ловлі. Їй трохи захопило подих від холоду, що пройняв її ноги. Вона була проворна і кмітлива, мала спритні руки і певне мисливське чуття. Раз у раз вона виловлювала захоплених зненацька тваринок, піддурених повільністю, з якою вона підкрадалася до них.

Жан більше не ловив нічого, але йшов слідом за нею, злегка доторкався до неї, нахилився над нею, вдаючи, ніби він у розпачі від своєї незграбності і хоче повчитися у неї.

— Ну, покажіть же мені,— твердив він,— покажіть, як це робиться.

А коли їхні обличчя відбивалися поруч у прозорій воді, яку чорні водорості на дні перетворювали в ясне дзеркало, Жан усміхався до голівки поруч, що дивилася на нього знизу, і час від часу кінчиками пальців посилав їй поцілунки, які ніби падали на відбиток його супутниці.

— Ах, як же ви мені на-бридли!—промовида моло-

одночасно два діла. Він відповів:

— Я роблю, власне, лише одне. Кохаю вас. Вона випросталась і серйозно сказала:

— Скажіть, що це робиться з вами, останні десять хвилин? Чи не з'їхали ви з глузду?

да жінка.— Любий мій друже,

— Ні, не з'їхав. Я вас кохаю і, нарешті, наважився вам сказати це.

Вони стояли обоє в солоній калюжі, що досягала їм до колін, спершись мокрими руками на свої сітки, і пильно дивилися одне одному у вічі.

Вона знов заговорила жартівливо і з досадою:

— Як погано вибрали ви час для такої розмови! Чи ж не можна було зачекати іншого дня і не псувати мені ловлі?

Він прошепотів:

— Пробачте, я не міг більше мовчати. Я давно покохав вас. А сьогодні ви так сп'янили мене, що я позбувся розуму.

Тоді раптом вона, ніби неохоче кидаючи розвагу заради ділової розмови, сказала:

— Сядьмо на отій скелі і поговоримо спокійно. Вони здерлися на досить високий виступ і посідали

рядком на осонні, звисивши ноги.

— Любий мій друже,— почала вона,— ви вже не дитина, та й я не дівчинка. Ми дуже добре знаємо обоє, до чого ведеться, й мусимо зважити усі наслідки наших вчинків. Якщо ви вирішили сьогодні освідчитись мені, я, природно, повинна вважати, що ви маєте намір одружитися зі мною?

Він зовсім не чекав такого ясного ставлення до справи і відповів трохи ошелешено:

— Певна річ.

— А говорили ви про це з вашими батьками?

— Ні, я хотів спочатку довідатися, чи ви згодні. Вона простягла йому свою ще мокру руку і, коли

він схвильовано потиснув її, промовила:

— Я охоче даю згоду. Мені здається, що ви добра й чесна людина. Але пам'ятайте, я не хочу йти проти волі ваших батьків.

— О, невже ви гадаєте, що моя мати ні про що не догадується, хіба вона любила б вас так, як любить, якби не бажала нашого одруження?

— Це правда, я просто трохи розгубилась.

Вони замовкли, його, навпаки, дивувало, що вона так мало схвильована, така розсудлива. Він чекав жартівливого кокетства, відмовлянь, що приховували б згоду, зворушливої кокетливої любовної комедії з ловлею креветок і хлюпанням у воді! І от все скінчилося, він

почував себе зв'язаним, одруженим, після якихось десяти слів. Вони не мали більш про що говорити, бо прийшли до згоди, і обоє сиділи мовчки, трохи заклопотані тим, що сталося між ними так раптово, трохи навіть збентежені, не наважуючись ні розмовляти, ні продовжувати ловлю, не знаючи, що їм робити далі. Виручив їх старий Ролан:

— Сюди, сюди, діти! Йдіть погляньте на Бозіра. Він спустошує море, цей розбишака.

Капітан, справді, наловив напрочуд багато креветок. Намоклий до самого пояса, він ходив від калюжі до калюжі, вгадуючи єдиним зором найкращі місця, і повільними впевненими рухами знаходив своїм сачком усі заховані у водоростях нірки.

І гарні прозорі креветки, ясного кольору, тіпалися на його долоні, коли він їх швидко вибирав, щоб кинути у свій кошик.

Пані Роземійї, вражена, захоплена, не відходила від нього, старанно наслідуючи його, майже забувши про слово, дане Жанові, що йшов за нею замріяний; вона, здавалося, всією істотою віддалася цій дитячій радості — виловлюванню креветок з-під плаваючих рослин.

Аж раптом Ролан скрикнув:

— Гляньте, он'ї пані Ролан іде до нас. Спочатку вона залишилася з П'єром на пляжі, бо

обоє не мали ніякої охоти розважатися, бігаючи серед скель та мокнучи в калюжах, хоч і не хотіли лишатися віч-на-віч. Вона боялася його, а син боявся її й самого себе, боявся своєї люті, яку не міг подолати.

Вони посідали поруч на валунах.

І обоє, гріючись на осонні, трохи прохолоджуваному морським повітрям, і споглядаючи широкий спокійний простір та водяну блакить, що мінилася сріблом, думали одночасно: "Як добре було б нам тут, коли б усе було, як раніше!" ^

Вона не насмілювалася заговорити до П'єра, боячись якоїсь різкої відповіді; він не наважувався звернутись до матері з остраху, що проти своєї волі буде з нею грубим.

Кінцем своєї тростини П'єр перекидав округлі гальки, ворухив їх і стукав по них. Вона, неухважно дивлячись перед собою, взяла кілька камінців і повільним, майїийальним рухом перекидала їх з руки в руку. Потім її погляд запримітив серед водоростей Жана, який ловив креветок з панею Роземійї. Вона почала спостерігати за ними, стежити за їхніми рухами, материк-, ським інстинктом збагнувши, що вони зараз розмовляють не так, як звичайно. Бачила, як вони, дивлячись у воду, нахилились одне до одного, як повернулися лицем до лиця, ніби шукаючи відповіді на запит серця, як потім здерлися на скелю, щоб порозумітися.

їхні силуети вирисовувались досить виразно; вони були ніби зовсім одні на горизонті і на фоні неба, моря та скель набирали якогось значущого та символічного вигляду.

П'єр також дивився на них, і сухий сміх вихопився з його уст.

Не повертаючись до нього, пані Ролан запитала:

— Чого це ти?

Він промовив глузливо:

— Я вчуся. Навчаюсь, як готуються стати роконосцем, її охопив гнів, обурення: це слово її образило, бо

вона, як їй здалося, зрозуміла його прихований зміст.

— Кого ти маєш на думці?

— Ну, звичайно, Жана! Це дуже комічне видовище. Вона прошепотіла тихо, тремтячим від хвилювання ^

голосом:

— О П'єр, який ти жорстокий! Ця жінка — сама чесність. Твій брат не зміг би знайти кращої.

Він почав реготатися вимушеним уривчастим сміхом:

— Ха-ха-ха! Сама чесність! Усі жінки—сама чесність... а проте всі чоловіки — рогаті. Ха-ха-ха!

Вона мовчки підвелася, хутко спустилася по вкритому гальками схилу, і, ризкуючи посковзнутися, провалитися у заховані в траві ями, зламати ногу чи руку, подалась навпростець, майже бігом, ступаючи в калюжі, нічого не бачачи навколо, до свого другого сина.

Побачивши її, Жан гукнув:

— Ну, матусю, і ти наважилася?

Мати мовчки схопила його за руку, ніби кажучи: "Врятуй, захисти мене!"

Він побачив її збентеження і промовив здивовано:

— Як ти зблідла! Що з тобою? Вона пробелькотіла:

— Я ледве не впала, мені страшно серед цих скель.

Тоді Жан повіз матір, підтримуючи, пояснюючи, як ловлять креветок, щоб розважити її. А що вона зовсім не слухала його, а він мав потребу поділитись з кимось своєю таємницею, то, одвівши її трохи, він стиха промовив:

— Вгадай, що сталося? — ■ Та... та... я не знаю.

— Вгадай!

— Я... я не знаю.

— Ну, гаразд. Я освідчився пані Роземії.

Мати нічого не відказала; в голові в неї наче джмелі гули, а на душі був такий розпач, що вона ледве розуміла його слова. І вона перепитала:

— Освідчився?

— Так, чи добре я зробив? Вона чарівна, правда?

— Так... чарівна... ти добре зробив.

— Значить, ти даєш свою згоду? .— Так... я згодна.

— Як дивно ти говориш! Здається, що ти... ніби... незадоволена.

— Та ні ж... я... задоволена.

— Справді?

— Справді.

І наче, щоб підтвердити це, вона схопила сина в обійми і вкрила лице його палкими материнськими поцілунками.

Потім, витерши повні сліз очі, вона помітила, що вдалині, на пляжі, хтось лежить ниць, непорушно, ніби труп: це був другий її син, П'єр, який лишався на самоті з своїми розпачливими думками.

Тоді 'вона повела свого маленького Жана ще далі, майже до самої води, і вони довго говорили про його одруження, в якому її серце знаходило втіху.

Починався приплив, і вони мусили відійти і приєднатись до ловців креветок: усі разом рушили/на берег. По дорозі розбудили П'єра, що вда<вав, ніби спить. За обідом сиділи довго і випили чимало вина,

VII

Ідучи назад, усі чоловіки, крім Жана, задрімали. Бозір та Ролан кожні п'ять хвилин валилися на плечі сусідам, ті енергійно відштовхували їх, і тоді вони випробовувалися, переставали хропти і, напіврозплющивши очі, бурмотіли: "Чудова погода!",— після чого зразу ж знов хилилися на другий бік.

Коли під'їжджали до Гавра, то вони вже так міцно спали, що їх насилу розбуркали, а Бозір навіть відмовився зайти до Жана, де на них чекав чай. Довелося завезти йот додому.

Молодий адвокат вперше мав заночувати у своїй новій квартирі; бурхлива, трохи дитяча радість раптом охопила його на думку, що саме сьогодні покаже він своїй нареченій помешкання, в якому вона незабаром має оселитися.

Служниці вже не було, бо пані Ролан заявила, що сама нагріє воду і накриє на стіл;— боячись пожежі, вона не любила залишати слуг самих уночі.

Ще ніхто, крім неї самої, Жана та робітників, не був у новій квартирі. Тим більший мав бути ефект від усієї гарної обстановки.

У передпокої Жан попросив зачекати. Він хотів сам засвітити свічки та лампи і лишив у п'їтмі пані Роземійї, батька й брата; потїм, відчиняючи навстїж обидві половинки дверей, гукнув:

— Заходьте!

Скляна галерея, освїтлена люстрою і скляними кольоровими лїхтариками, захованими серед пальм, фікусів та квітів, скидалася на театральну декорацію. Всї були вражені. Ролан, зачарований цїєю розкішшю, бурмотів: "А бодай тобі!" йому захотїлось заплескати в долоні, наче на театральній виставі.

Далі вони пройшли у першу залу, маленьку, оббиту тканиною кольору старого золота в тон меблям. Велика вітальня дуже скромна, витримана в блїдих червоно-жовтих тонах, мала їмпозантний вигляд.

Жан сїв у крісло перед бюро, заставленим книжками, і штучно урочистим голосом промовив:

— Так, шановна пані, статті закону яснї і, оскїльки я виявив згоду, дають мені безперечну певнїсть, що не мине і трьох мїсяцїв, як справа, про яку ми говорили, буде вирїшена.

Він дивився на пані Роземійї. Вона засяяла посмїшкою, поглядаючи на пані Ролан, а та взяла її руку і мїцно потиснула.

Жан, радїсно збуджений, підстрибнув, наче школяр, і вигукнув:

— А як добре лунає голос! Це чудовий зал для судових промов.

Він почав декламувати:

— Коли б лише любов до людини, лише виявлення природного співчуття, що його викликає у нас кожне страждання, могла спонукати вас винести виправдувальний вирок, якого ми домагаємося, ми апелювали б до вашого милосердя, але ж і сам закон за нас, і через це ми говоримо тільки про додержання закону.

П'єр оглядав квартиру, що могла належати йому, і його дратували школярські вибрики брата, які, на його думку, були надто дурні і недотепні.

Пані Ролан відчинила двері праворуч.

— Тут спальня,— промовила вона. Обставляючи цю кімнату, вона вклала сюди всю

свою материнську любов. Шпалери тут були з руан-ського кретону, на вірець старовинного нормандського полотна. Візерунок в стилі Людовіка XV — пастушка в медальйоні, увінчаному з'єднаними дзьобиками двох голубків,— надавав стінам, завісам, ліжку, кріслам вигляду елегантного і ідилічно-простого.

— О, чудово!—промовила пані Роземійї, що трохи посерйознішала, увійшовши до цієї кімнати.

— Подобається вам? — запитав Жан.

— Надзвичайно.

— Коли б ви знали, як це мені приємно!

Вони глянули одне на одного, і їхні очі сповнилися довірливої ніжності.

Однак вона почувала себе трохи ніяково, незручно в цій кімнаті, що незабаром мала стати її шлюбною спальнею. Ще з порога вона запримітила, що ліжко було дуже широке,— справжнє шлюбне ліжко, вибране панею Ролан, яка, безперечно, передбачала і бажала близького одруження свого сина; і ця материнська передбачливість припала їй до серця, бо свідчила, що саме її сподівалися мати в своїй родині.

Потім, коли всі знову повернулися до зали, Жан раптом відчинив двері ліворуч, і вони побачили округлу їдальню, з трьома вікнами, обставлену, немов японський ліхтар. Мати з сином вичерпали тут усю фантазію, на яку були здатні. Бамбукові меблі, химерні фігурки, китайські вазы, шовкові тканини в золотих блискітках, прозорі штори на яких виглядали, наче водяні краплі, скляні перлини, прибиті до стін віяла, що підтримували вишивані серветки, шпаги, ширмочки, маски, чорногузи, зроблені із справжнього пір'я, різні дрібнички з фарфору, дерева, паперу, слонової кості, перламутру і бронзи — все це мало той претензійний манірний вигляд, якого невправні руки і недосвідчене око надає речам, що вимагають найбільшого вміння, смаку та художнього такту. А проте ця кімната найбільше припала до смаку всім. Один лише П'єр зробив кілька критичних зауважень з трохи дошкульною іронією, яка образила його брата.

На столі височіли піраміди з фруктів і величезні, як монументи, торти.

Ніхто не був голодний, тому нічого не їли, а тільки трохи покуштували фруктів та поласували пундиками. Потім, посидівши годину, пані Роземії почала збиратись додому.

Вирішили, що старий Ролан піде провести її, а пані Ролан, оскільки не було служниці, огляне своїм хазяйським оком квартиру, щоб у її сина було все, що треба.

— Повернутися по тебе? — запитав Ролан. Вона завагалася, потім відказала:

— Ні, старенький, лягай спати. Я прийду з П'єром.

Як тільки Ролан і пані Роземійї пішли, вона загасила свічки, замкнула печиво, цукор та лікери у шафу, а ключ від неї віддала Жанові; потім зайшла до спальні, застелила постіль, подивилася, чи свіжа вода в карафці і чи добре зачинене вікно.

Брати сиділи в маленькій залі, Жан все ще був ображений критикою його смаку, а П'єра душило обурення, що це помешкання дісталось братові.

Обоє мо-вчки курили. Раптом П'єр підвівся:

— Слово честі,— промовив він,— удовичка мала сьогодні досить потасканий вигляд. Прогулянки не йдуть їй на користь.

Жан відчув, як його раптом пройняв страшний напад гніву, що спалахує і в лагідних людях, коли образити їх почуття.

Йому забило подих, настільки він був розлютований, і він через силу вимовив:

— Надалі я рішуче забороняю тобі називати "вдовичкою" пані Роземійї.

П'єр глянув на нього згорда:

— Ти, здається, хочеш наказувати мені. Чи не з'їхав ти з глузду?

Жан зірва-вся на рівні ноги:

— Я не з'їхав з глузду, але мені обридла твоя поведінка зі мною!

П'єр зло розсміявся:

— З тобою? Хіба ти складаєш єдине ціле з пані Роземійї?

— Знай, що пані Роземійї буде незабаром моєю дружиною.

Той ще більше зайшовся сміхом:

— Ха, ха, чудово! Тепер я розумію, чому не повинен називати її "вдовичкою". Але в тебе дивна манера повідомляти про своє одруження.

— Я забороняю тобі глузувати з цього!.. Чуєш?.. Забороняю!

Жан вигукнув це з тремтячим голосом, вкрай роздратований цією невпинною іронією над жінкою, яку він кохав і яку обрав собі за дружину; весь блідий, він підскочив до брата впритул.

Але П'єр теж розлютився. Все, що останнім часом збиралося в ньому: безсилий гнів, обурення, притамована злість, мовчазний розпач — кинулось йому в голову, приголомшило його.

— Як ти смієш?.. Як ти смієш?.. А я наказую тобі мовчати, чуєш? Я тобі наказую!

Жан, вражений цією люттю, мовчав кілька хвилин, шукаючи в своєму збентеженому гнівом розумі якогось слова, виразу, думки, що могла б у саме серце ранили брата.

Намагаючись опанувати себе, щоб болючіше вдарити, розтягуючи слова, щоб зробити їх ущипливішими, він почав:

— Я давно вже помітив, що ти заздриш мені,— з того самого дня, як ти почав говорити "вдовичка", ти розумів, що це мені неприємно.

П'єр зайшовся своїм звичайним різким презирливим сміхом:

— Ха-ха! На бога! Заздрю тобі!.. Я?.. Я?.. Я?.. Але чому? Чому ж саме? Твоїй вроді, чи що? Чи твоєму розуму?!.

Та Жан добре бачив, що зачепив болюче місце брата.

— Так, ти заздриш мені, заздриш з самого дитинства; і ти розлютився, побачивши, що ця жінка дає перевагу мені і не звертає на тебе уваги.

П'єр, обурений цим припущенням, белькотав, задихаючись:

— Я, я... заздрю тобі?! Через оту дурепу, оту індичку, через оту гладку гуску?!.

Жан, відчуваючи, що влучає в ціль, вів далі:

— А в той день, коли ти намагався веслувати дужче за мене на "Перлині"? А коли ти точив перед нею лясси, щоб показати себе? Таж ти мало не луснеш від заздрощів! А коли я одержав цю спадщину, ти наче здурів, так зненавидів мене і показуєш це на всі лади. Ти мордуєш нас усіх і хвилинки не можеш пробути, щоб не вилити жо'вч, що тебе душить.

Розлючений П'єр стиснув кулаки, почувуючи непоборне бажання кинути на свого брата і вхопити його за горло:

— Замовкни краще! Не кажи краще ніколи про цю спадщину!

Жан закричав:

— Таж заздрість просто вилазить в тебе з-під шкури. В кожному твоїм слові до батька, до матері, до мене вона так і світиться. Ти вдаєш, що

зневажаєш мене, бо заздриш! Чи чіпляєшся до всіх, бо заздриш! А зараз, коли я став багатий, ти вже й не стримуєш себе, ти тепер, як та гадюка, знущаєшся з мами, ніби вона винна в тім!..

П'єр рвучко відступив аж до каміна: рот у нього був напіввідкритий, очі вирячені. Ним оволоділа шалена лютість, в якій люди здатні на злочин.

Він повторив тихше, задихаючись:

— Замовкни, та замовкни ж!

— Ні! Мені давно вже хотілося висловити тобі свою щирі думку. Ти сам викликав мене на це,— тим гірше для тебе. Я полюбив цю жінку! Ти знаєш це і при мені глузуєш з неї, ти навмисне дратуєш мене! Тим гірше для тебе! Але я вирву твої зуби, єхидно! Я примушу поважати себе!

— Тебе поважати, тебе?

— Так, мене!

— Тебе поважати?.. Тебе... що 'збезчестив нас усіх своїм користолюбством!

— Що ти кажеш? Повтори... повтори!

— Я кажу, що не годиться приймати спадщину від чужого чоловіка, коли тебе вважають сином іншого.

Жан остовпів, ще нічого не розуміючи, збентежений цим, не зовсім ясним для нього натяком:

— Як? Ти кажеш... ще раз повтори!

— Я кажу те, про що шепочуться всі, про що говорять усі,— що ти син того чоловіка, який залишив тобі спадщину. Так от, порядна людина не приймає грошей, які безчестять його матір.

— П'єр... іП'єр... Подумай, що ти кажеш? Ти... ти... Як ти можеш... повторювати таку гидоту?

— Так... так... це я. Невже ти не бачиш, що цілий місяць —я конаю від муки, не сплю ночами, а вдень ховаюсь, мов тварина, що я не розумію, що кажу і що роблю, не знаю, що буде зі мною,— так я страждаю, так божеволію я від ганьби і скорботи, бо спершу я тільки догадувався, а зараз переконався...

— П'єр... Замокни... Мати в тій кімнаті, поруч! Подумай, вона ж може нас почути... вона чує нас...

Але П'єр мусив вилити душу! І він розповів усе — про свої підозріння, про свої здогади, про боротьбу з самим собою, про те, як він, зрештою, впевнився, про історію з портретом, що зник знову.'

Говорив він безупинно короткими, уривчастими фразами, неначе марячи.

Він ніби забув про Жана, про те, що матір — в сусідній кімнаті. Говорив, начебто ні до кого, бо мусив говорити, бо надто багате перетерпів, надто довго затуляв і ховав свою рану. Вона набрякла, наче налив, і цей налив тепер прорвав, заливаючи всіх своїм гноєм. Він почав ходити взад і вперед, як звичайно, втупивши очі перед собою, розпачливо розмахуючи руками; сльози підступали йому до горла, він себе ненавидів і говорив так, наче признавався в своїй нікчемності і звинувачував у нікчемності своїх близьких, кидаючи свою скорботу у невидимий, глухий простір, де й зникали його слова.

Жан, розгублений, майже відразу переконаний безтямно пристрасним тоном брата, притулився спиною до дверей, що за ними, як він догадувався, мати прислухалась до їхньої розмови.

Вона не могла піти, бо мусила б перейти через залу. Але вона і не поверталася; значить — не сміла.

Аж раптом П'єр, тупнувши ногою, крикнув:

— Ах, яка я свиня, що заговорив про це!

І він з непокритою головою вибіг на сходи.

Гуркіт парадних дверей, які з гуком закрилися за ним, пробудив Жана з глибокого заціпеніння, що охопило його. Минуло всього кілька хвилин, що здалися довгими за годину, а душа його все ще була в якомусь отупінні. Він добре розумів, що йому зараз же треба все обдумати і щось зробити, але він зволікав через страх і безсилля, неспроможний ні мислити, ні навіть пригадувати. Він належав до тих, що люблять все відкладати на завтра; і коли був змушений щось вирішувати негайно, то інстинктивно намагався виграти ще кілька хвилин.

Але глибока тиша, що залягла тепер після криків П'єра, ця нагла тиша огорнула стіни й меблі при яснім світлі шести свічок та двох ламп, і це так налякало Жана, що він раптом відчув бажання втекти звідси.

Але напруженням волі він поборов душевну млявість і почав обмірковувати.

Ніколи в житті своєму не знав він ніяких перешкод. Є люди, що в житті, наче по воді, йдуть за течією. Він ретельно вчився в школі, щоб не бути покараній, своєчасно закінчив курс права, і життя його йшло спокійно. Все на світі здавалося йому природним, ніщо особливо не захоплювало його уваги. Він любив лад у всьому, розсудливість, спокій,

бо така була його вдача, бо в душі його не було жодних таємниць, отож розмова з братом поставила його в становище людини, що опинилася на бистрій воді, а плавати не вміє.

Перш за все, подумав він, може, це й неправда. Чи не збрехав його брат через ненависть та заздрощі?

А втім, невже він міг бути таким нікчемним, щоб сказати таке про свою матір, якби не був у розпачі від цього? До того ж у вухах, очах, нервах Жана, в усій його істоті відбилися пройняті певністю слова; болісні крики, голос і жести П'єра такі сповнені страждання,— що не можна було не вірити їм; вони були безсумнівні, як саме переконання.

Жан був надто приголомшений, аби щось робити, дати собі якусь раду, його муки ставали нестерпними; він знав, що там, за дверима, була його мати, яка все чула і чогось чекає.

Що з нею? Жоден рух, жодне тремтіння, жоден подих, жодне зітхання,— ніщо не виказувало чієїсь присутності за цією перегородкою. Може, вона втекла? Але як? Коли вона справді втекла... то мусила вискочити на вулицю через вікно!

Охоплений жахом, він скочив на рівні ноги і кинувся до другої кімнати так швидко й рішуче, що мало не вилам-ав дверей.

В ній ніби нікого не було. Горіла поставлена на комоді єдина свічка.

Жан метнувся до вікна — воно було зачинене й затулене віконницями. Тоді обернувся з острахом, обвів очима по всіх темних кутках і запримітив, що завіса над ліжком — запнута. Підбіг і відслонив її. Його мати лежала ниць на ліжку, заховавши лице в подушку, міцно притуливши її до голови обома стиснутими руками, щоб нічого не чути.

Жанові зразу здалося, що вона задушилася. Схопивши матір за плечі, він 'повернув її, але вона не випускала з рук подушки, закриваючи нею лице і вп'явшись у неї зубами, щоб не кричати.

Але доторкнувшись' до цього простертого тіла, до цих скорчених рук, Жан відчув, як тремтить воно у невимовному стражданні. Енергія й сила, з якою вона і руками, і зубами притримувала коло свого рота, коло очей і вух подушку, щоб він не міг ані глянути на неї, ані заговорити, дали йому зрозуміти,— адже він сам щойно зазнав такої муки,— якої сили можуть набрати страждання. І його серце, його просте серце краєв жаль. Він не був суддею, навіть милосердним суддею, а тільки людиною, з слабкою душею, був сином, якого сповнювала ніжність. Жан уже забув, що говорив той, другий, нічого не обдумував, нічого не з'ясовував, він тільки охопив обома руками нерухоме тіло своєї матері і, цілючи її сукню, марно намагаючись відірвати від її лица подушку, повторював:

— Матусю, матусю, бідна моя матінко, поглянь на мене!

Вона, здавалося, зовсім змертвіла, і тільки майже непомітний дроз пробігав по її тілу, наче дроз туго натягнутої струни. А син твердив:

— Мамо, мамо, слухай мене! Це неправда! Я добре знаю, що це неправда!

Її всю струсонувало, вона почала задихатися, потім зразу заридала в подушку. І її нервові напруження пройшло, заціпеніння ослабло, пальці рознялися й випустили подушку. Жан побачив її лице.

Воно було зовсім бліде, а крізь стулені вії спливали рясні сльози. Обнявши матір за шию, син цілував ці очі довгими, розпачливими поцілунками, що змішувалися з її сльозами, і все повторював:

— Мамо, люба матусю, я добре знаю, що це неправда. Годі плакати, я певен цього! Це ж неправда!..

Вона підвелася, сіла, глянула на нього і, силою волі зібравши всю мужність, яка потрібна тоді, коли сам ідеш на свою згубу, промовила:

— Ні, це правда, дитино моя.

Після цих слів обоє замовкли. Кілька хвилин вона ще задихалася, витягуючи шию й закидаючи голову, щоб хапнути повітря, потім знов переборола себе і вела далі:

— Це правда, дитино моя. Навіщо брехати?~Та ти б і не повірив, якби я збрехала.

В цю хвилину вона скидалась на причинну. Охоплений жахом, він впав на коліна перед ліжком і шепотів:

— Мовчи, мамо, мовчи.

Вона підвелася, прийнявши непохитне рішення, і твердо сказала:

— Не маю більше чого сказати тобі, сину мій, прощай!

І пішла до дверей.

Він з криком схопив її обома руками:

— Що ти робиш мамо, куди йдеш?

— Не знаю... Хіба ж я знаю?.. Не знаю, що маю робити... бо тепер я зовсім самотня.

Вона виривалась від нього, щоб втекти. Стримуючи її, він твердив все одне й те ж:

— Мамо... мамо... мамо!

Силкуючись видертися з його обіймів, вона говорила:

— Ні, ні! Я тепер вже не мати тобі, я ніщо для тебе, для всіх,— ніщо, ніщо! В тебе немає більше ні батька, ні матері, бідна моя дитино...
Прощай!

Він раптом збагнув, що коли зараз випустить її, то вже ніколи не побачить і, піднявши, поніс матір на крісло, силою посадив, потім став на коліна й охопив її руками:

— Ти не підеш звідси, мамо; я люблю тебе і ти будеш зі мною назавжди. Ти моя.

Вона пробелькотіла пригніченим тоном:

— Ні, бідний мій хлопчику, це неможливо. Сьогодні ти плачеш, а завтра викинеш мене на вулицю. Ти не простиш мені цього ніколи...

Він так вигукнув у пориві щирої любові:

— О! Я? Я? Як мало знаєш ти мене! — що вона з криком обняла обома руками його голову, бурхливо притягла до себе і в нестямі почала шалено цілувати його в обличчя.

Потім застигла нерухомо, близенько притулившись до сина, почувавши крізь бороду, як палало його лице, і сказала йому зовсім тихенько, на вухо:

— Ні, маленький мій Жане. Завтра ти не простиш мене. Це тобі так здається, але ти помиляєшся. Сьогодні ти простив мене, і це прощення врятувало мені життя; але не годиться, щоб надалі я була з тобою.

Він твердив, міцно обнявши її:

— Мамо, не кажи так!

— Так, маленький мій, мені треба йти геть. Не знаю, куди йти, що робити, що казати, але так треба. Не смію більше дивитись на тебе, цілувати тебе, чи ж розумієш ти?

Тоді він тихенько сказав на вухо їй:

— Матусю, ти лишишся, бо я цього хочу, бо ти мені дуже потрібна. І ти зараз же мусиш запрягтися, що послухаєш мене:

— Ні, дитино моя.

— О мамо! Так треба! Ти чуєш? Так треба!

— Ні, дитя моє, це неможливо. Це значить засудити всіх нас на пекельні муки. Я знаю, що це таке, бо зазнавала цих мук цілий місяць. Ти зараз розчулився, але коли це мине, коли ти глянеш на мене, як П'єр, коли ти згадаєш усе, що я тобі сказала!.. О!.. Маленький мій Жане, подумай... подумай, адже я твоя мати!

— Я не хочу, щоб ти кпалла мене, мамо. Ти ж одна тільки в мене.

— Але подумай, сину мій. Ми ж не зможемо дивитися одне на одного, не червоніючи, я вмиратиму від сорому і не зможу глянути тобі у вічі.

— Це неправда, мамо.

— Так, так, так, це правда! О, я добре розумію люту боротьбу з самим собою твого бідного брата з самого першого дня. Тепер, як тільки я зачую в хаті його кроки, серце моє тріпоче, мало з грудей* не

вискочить, а коли почую голос його, я просто непритомнію. Але поки що в мене ще був ти, а тепер я втратила й тебе! О маленький мій Жане, невже ти гадаєш, що я зможу жити між вами обома?

' — Так, мамо. Я любитиму тебе так, що ти й не згадаєш про це.

— О, о! Якби це було можливо!

— Так, це можливо.

— Як же хочеш ти, щоб я, живучи між вами обома, не згадувала ні про що? Та й ви самі хіба забудете про це?

— Так, я присягаюсь!

— Але ж цілими днями ти будеш про це думати.

— Ні, присягаюсь. І потім, слухай — якщо ти підеш від мене, я вступлю до війська добровольцем і мене вб'ють.

Ця дитяча погроза зворушила її, і вона схопила Жана в обійми, з пристрасною ніжністю цілуючи його. Він говорив:

— Я люблю тебе більше, ніж ти гадаєш, так, більше, значно більше. Ну, будь же розсудливою. Спробуй лишитися хоч на тиждень. Пообіцяй мені лише тиждень! Ти не можеш відмовити мені в цьому!

Вона поклала обидві свої руки Жанові на плечі і, тримаючи його на відстані довжини своїх рук, промовила:

— Дитя моє... Спробуймо заспокоїтися і не піддаватися слабості. Дай спершу сказати мені. Якщо я хоч раз почую від тебе те, що цілий місяць

чую з уст твого брата, коли я хоч раз 'побачу в тебе в очах те, що я читала в його очах, коли ти хоч словом чи поглядом викажеш,

що ненавидиш мене, як він... то через годину,— чуєш ти,— через годину... я піду від тебе навіки,

— Мамо, присягаюсь...

— Дай мені сказати... За цей місяць я перетерпіла все, що тільки може перетерпіти людина. Відтоді, як я зрозуміла, що твій брат, другий мій син, підозріває мене і що з хвилини на хвилину він викриє правду, кожна година мого життя була для мене такою мукою, що неможливо уявити.

В голосі матері звучала така скорбота, що її мука ніби передалась Жанові, і сльози виступили на його очах.

Він хотів обняти її, та вона відштовхнула його:

— Облиш мене... слухай... я маю багато чого сказати тобі, щоб ти зрозумів... але ти не зрозумієш..., що., коли я буду тут... треба... Ні, я не можу!

— Кажи, мамо, кажи!

— Ну, гаразд, хай так! Принаймні я не обману тебе*. Ти хочеш, щоб я була з тобою, так? Щоб ми могли дивитись одне одному у вічі, розмовляти, щодня зустрічатись, бо я не зважусь більше відчинити дверей, боячись, що побачу твого брата,— для цього треба не прощення твого,— ніщо не завдає такої прикрості, як прощення,— але щоб ти не винував мене за те, що я вчинила..% Треба, щоб ти був настільки сильний, настільки байдужий до всіх, щоб, не червоніючи й не зневажаючи мене, міг визнати себе не. за Роланового сина!.. Я досить мучилась... я надто довго терпіла, більше я не можу, ні, я не можу

більше! І це не тільки від учора,— а вже віддавна... Але ти ніколи не зможеш зрозуміти цього, ніколи! Щоб ми могли жити разом далі і цілувати одне одного, Жане, мій синочку, ти мусиш знати, що коли я й була коханкою твого батька, то ще більше я була його дружиною, його справжньою дружиною; в глибині моєї душі я не маю сорому, не шкодую ні за чим, я й мертвого кохаю його, кохатиму довіку і, крім нього, не кохала нікого; він був моїм життям, радістю, усією моєю надією, всією вітхою, всім, усім, усім для мене весь цей довгий час! Слухай, мій хлопчику,— як перед богом, що чує мене, кажу,— в мене не було б ніколи нічого хорошого в житті, коли б я не зустрілася з ним, ніколи нічого— ні любові, ні пестощів, жодної з тих годин, за якими ми жалкуємо в старості, — нічого! Цим усім я завдячую йому! Він був для мене один на всьому світі, а потім ви двоє,— твій брат і ти. Без вас все було б порожньо, чорно й порожньо, немов ніч. Я ніколи б нічого не любила, нічого не знала, нічого не жадала, навіть не плакала б так, як плакала, любий мій Жане. О так, я плакала з того самого часу, як ми приїхали сюди! Я вся віддалась йому, тілом і душею, навіки, з радістю, більш як десять років була його жінкою, а він моїм чоловіком перед богом, що створив нас одне для одного. Потім я помітила, що він став менше кохати мене. Він, як і раніше, був добрий і піклувався про мене, але я вже перестала бути для нього тим, чим була. Це був кінець! О, як я плакала!.. Яке жалюгідне і облудне це життя! Нема нічого постійного... І от ми приїхали сюди; і ніколи більше я з ним не бачилась, ні разу він не приїздив... А він обіцяв і обіцяв, у всіх листах!.. Весь час я чекала його! Але так більше і не побачила!.. А тепер він помер! А проте він любив нас, бо ж згадав про тебе. А я любитиму його до останнього свого подиху, і ніколи не зречусь цього; і тебе люблю, бо ти його дитина, і я не можу червоніти за це перед тобою! Розумієш? Не можу! Коли хочеш, щоб я лишилася, то мусиш визнати себе за його сина, ми будемо час від часу розмовляти про нього і ти повинен хоч трошки полюбити його, і як наші погляди зустрінуться, ми будемо його згадувати. Якщо ти не хочеш цього, якщо не можеш,— прощай, мій маленький, ми не можемо тоді жити разом!.. Я зроблю так, як ти вирішиш! Жан відповів ніжним голосом:

— Лишайся, мамо!

Вона стиснула його в обіймах і заплакала, потім знов почала, притулившись лицем до його лиця:

— Так, але П'єр? Що робити з ним?

— Щось придумаємо. Ти ж не зможеш далі жити поруч із ним.

Сама згадка про старшого сина пройняла її жахом:

— Ні, я не зможу більше! Ні, ні!

І, кинувшись Жанові на груди, вона розпачливо заголосила:

— Врятуй мене від нього, мій маленький, зроби щось, не знаю що...
придумай... врятуй мене!

— Добре, мамо, щось зроблю,

— Цю ж мить... конче... Цю ж мить." не кидай мене! Я так боюся
його... так боюся!

— Так, я придумаю щось. Обіцяю тобі!

— О, тільки скоріше, тільки скоріше! Ти не можеш уявити, що зі мною
коїться, коли я бачу його!

Потім вона тихенько пршепотіла йому на вухо:

— Сховай мене тут, у себе.

Він завагався, подумав і збагнув своїм розсудливим розумом
небезпеку такої ситуації.

Але йому довелось довго доводити їй, переконувати, щоб перебороти найбеззаперечнішими доказами її шалений опір.

— Тільки на цей вечір,— казала вона,— тільки на цю ніч. А завтра ти скажеш Ролансві, що я захворіла.

— Це неможливо, бо П'єр уже вдома Ну ж бо, наберись мужності. Я все владнаю, даю тобі слово, навіть завтра. Я буду у вас о дев'ятій. Ну, одяїай капелюха. Я відведу тебе.

— Гаразд, я зроблю, як ти кажеш,— промовила вона боязко і вдячно, наче слухняна дитина.

Хотіла встати; але хвилювання було надто сильне; вона ще не могла стояти на ногах.

Тоді він напоїв її солодкою водою, дав понюхати солі, змочив їй оцтом скроні. Вона корилася, квола ї ніби спустошена, разом з тим відчуваючи якусь полегкість, як це буває після пологів.

Нарешті змогла йти і сперлася на його руку. Пробило третю годину, коли вони проминали ратушу.

Біля дверей їхнього дому Жан обняв матір і промовив:

— Проїдай, мамо, будь мужньою.

В цілковитій тиші вона боязко спустилась сходами, увійшла до своєї кімнати, швиденько роздяглася і, хвилюючись, як колись після побачень, нечутно лягла поруч з хропучим Роланом.

У всьому домі не спав один П'єр, і він чув, як вона повернулася.

VIII

Провівши матір, Жан прийшов до себе і повалився на канапу, бо горе і турботи, що будити в його брата потребу бігати й тікати, наче зацькована тварина, впливали на його сонливу натуру інакше і відбирали в нього руки й ноги. Він відчував таке безсилля, що нездатний був поворухнутися, не міг добратися до ліжка, млявий тілом і духом, виснажений і пригнічений. Він не був, як П'єр, ображений в своєму чистому почутті синівської любові і в цій потаємній гідності, самоповазі, притаманній гордим душам, а його приголомшив тільки удар долі, що разом з тим погрожував його найдорожчим інтересам.

Коли його душа нарешті заспокоїлася, коли думки його прояснилися, наче скаламучена хвилями вода, він почав обдумувати становище, в якому опинився. Коли б він якось інакше довідався про таємницю свого народження, то, певно, був би обурений і відчув велику прикрість; але після сварки з братом, після цих злосливих і брутальних слів, що струсили його нерви, він вислухав болісну й зворушливу сповідь матері, сповідь, яка позбавила його сили для гнівного обурення. Удар, завданий його нервам, був такий сильний, що ніби розчинив у величезному зворушенні всі забобони і всі най-вразливіші принципи усталеної моралі. До того ж він не був людиною сильною, не любив ні з ким боротися, а з самим собою і поготів; отож зразу примирився і через свою любов до спокою, до життя приємного і спокійного почав думати про ту небезпеку, що загрожувала спокою його і всієї сім'ї, передчуваючи неминучість цієї небезпеки, щоб відвернути її, вирішив напружити всю свою енергію і сили, йому хотілось зразу ж знайти вихід із становища, бо він, як усі слабкодухі люди, нездатний на тривале вольове напруження, іноді відчував конечну потребу в негайному рішенні. До того ж розум юриста, звиклий розплутувати і вивчати складні ситуації, інтимні родинні справи, одразу ж зрозумів усі найближчі наслідки душевного стану брата. Він мимоволі розглядав ці наслідки з професіонального погляду, ніби визначав майбутні взаємини своїх клієнтів, що пережили моральну катастрофу. Безперечно, постійне спілкування з П'єром було надалі неможливе, йому

особливо легко уникнути цього, живучи окремо. Але ж і їх мати не могла лишатись під одним дахом із старшим сином.

І Жан довго розмірковував, нерухомо сидючи на подушках і придумуючи та відкидаючи різні плани і ніяк не знаходячи нічого, що б здалось йому задовільним.

Коли раптом у нього промайнула думка: "Чи може порядна людина прийняти таку спадщину, як та, що одержав він?"

Спершу він відповів собі відразу: "Ні!" — і вирішив віддати її бідним. Це дуже важко, але що вдієш? Він продасть свої меблі і працюватиме, як усі інші початківці. Таке мужнє і рішуче рішення підбадьорило Жана; він підвівся, підійшов до вікна і припав лобом до скла. Отже, він був неможливий і знов буде неможливий. Що ж, від цього не помирають. Погляд його спинився на газовому різку, що горів напроти нього, по той бік вулиці. Помітивши жінку, що пройшла по тротуару, Жан згадав раптом про пані Роземійї, і серце його затремтіло від болю, що його завдає нам жорстока думка. Зразу уявив собі всі згубні наслідки свого рішення. Він буде змушений відмовитись від шлюбу з цією жінкою, відмовитись від щастя, відмовитись від усього. Чи ж може він зараз так вчинити, коли заручився з нею? Вона погодилась стати його дружиною, знаючи, що він з достатками. Може, вона й тепер згодиться, незважаючи на його зубожіння; але ж чи має він право просити її, вимагати від неї такої жертви? Чи ж не краще залишити ці гроші в себе, як тимчасову власність, щоб пізніше повернути її бідним?

І в душі Жана, де егоїзм прикривався маскою моральності, боролися різні потаємні інтереси. Спершу докори сумління поступалися перед хитрими доказами розуму, потім перемагали і далі знову зникали.

Він сів, вишукуючи остаточної підстави, якоїсь цілком незаперечної причини, щоб покінчити з своїми ваганнями і переконати свою природжену чесність. Вже разів із двадцять запитував він себе: "Адже я

син цього чоловіка, знаю і визнаю це,— то хіба не природно буде прийняти мені від нього спадщину?" Але цей доказ не міг приглушити того "ні", яке нашіптувало йому сумління.

Раптом він подумав: "Отже, я більше не син того, кого я вважав за свого батька, я не зможу більше нічого приймати від нього ні за життя його, ні по смерті. Це було б і нечесно, і несправедливо. Це означало б обкрадати свого брата".

Ця нова думка заспокоїла його, притишила докори сумління, і він знов підійшов до вікна.

"Так.—казав він собі,— треба зректись батьківської спадщини, яка цілком залишиться П'єрові, бо я не син його батька. Це буде справедливо. Тоді хіба не буде справедливо, якщо я прийму гроші від свого батька?"

Визнавши, що він не може прийняти Роланових грошей, вирішивши рішуче відмовитись від них, він вирішив залишити собі спадщину Марешаля, бо, відкинувши і те і друге, засудив би себе на справжні злидні.

Покінчивши остаточно з цим делікатним питанням, він задумався про перебування П'єра в сім'ї. Як позбутися його? Він уже втратив надію знайти якесь практичне рішення, коли гудок пароплава, що увіходив до порту, подав йому думку, немовби підказав відповідь на його питання.

Тоді, не роздягаючись, він простягнувся на ліжку і проспав до ранку.

Коло дев'ятої години він вийшов, щоб упевнитися, чи можливо здійснити його план. Потім, зробивши кілька ділових візитів, він пішов до батьків. Мати чекала його, зачинившись у своїй кімнаті.

— Якби ти не прийшов, я ніколи б не насмілилась зійти вниз.

Вони почули голос Ролана, що гукав по сходах:

— Що це, сьогодні не будемо їсти, хай вам біс? Ніхто не відповів, і він знову загорлав:

— Жозефіно, на бога! Що ви там робите? З підвалу відізвався голос служниці:

— Я тут, пане, чого вам?

— Де пані?

— Пані нагорі, з паном Жаном!

Тоді він, задерши голову до верхнього поверху, заlementував:

— Луїзо!

Пані Ролан, напіввідчинивши двері, запитала:

— Чого тобі, друже?

— Таж досі не дають снідати, хай йому біс!

— Зараз, любий, ми йдемо!

І вона зійшла, а за нею Жан. Ролан скрикнув, побачивши юнака:

— А, ти вже тут! Вже за нудився в своїй квартирі?

— Ні, тату, мені треба було поговорити з мамою. Жан підійшов, простягнувши руку, і коли відчув потиск старечої батьківської руки, його охопило дивне,

}Р2

несподіване хвилювання, наче при розлуці і безповоротному прощанні.

Пані Ролан запитала:

— П'єр не приходив? Чоловік її знизав плечима:

— Ще ні. Але ж він завжди спізнюється! Почнемо без нього.

Вона звернулася до Жана:

— йди-но поклич його, моя дитино; він ображається, якщо на нього не чекають.

— Добре, мамо, я піду. І Жан пішов.

Він підіймався по сходах з гарячковою рішучістю боягуза, що готується до бою.

Він постукав у двері, і П'єр відізався:

— Увійходьте!

Він увійшов. Той писав, схилившись над столом.

— Добридень,— промовив Жан. П'єр підвівся.

— Добридень.

І вони подали один одному руки, ніби нічого не сталося.

— Ти хіба не підеш снідати?

— Та... бачиш... маю багато роботи.

Голос старшого брата тремтів, і тривожним поглядом він ніби запитував молодшого, що має чинити.

— На тебе чекають.

— А... а... а мама теж зійшла?

— Так, це ж вона й послала мене покликати тебе.

— А! Ну, тоді... я йду.

Перед дверима до зали він затримався, не наважуючись увійти першим; потім різко відчинив їх і побачив батька й матір, які одне проти одного сиділи біля столу.

Не підводячи очей, не промовляючи ні слова, він спершу підійшов до матері і, схилившись, підставив їй для поцілунку свій лоб, як робив це з якогось часу, замість того, щоб поцілувати її в щоку, як колись. Він догадався, що уста її наблизилися, та не відчув їхнього дотику і з калатаючим серцем випростався після цієї нещирої ніжності.

Він питав себе: "Про що говорили вони, коли я пішов?"

Жан ніжно говорив "мамо", "люба мамо", був дуже уважний до неї, подавав їй страви, наливав каву. Тоді П'єр зрозумів, що вони плакали разом, але не міг вгадати їхніх думок! Чи осуджує Жан матір, чи вважає негідником свого брата?

І всі докори, які він робив собі за те, що виказав свою жахливу таємницю, знову почали мучити його, стискаючи горло, затуляючи рота, не даючи ні їсти, ні говорити.

Ним оволоділо нестерпне бажання втекти, кинути цей дім, що не був уже йому рідним, цих людей, з якими майже ніщо вже не зв'язувало його, йому захотілося поїхати цю ж мить, байдуже куди, бо він почував, що це кінець, що він не може більше лишатися з ними, що сама його присутність мимохіть пригнічуватиме їх, та й вони завдаватимуть йому безупинної нестерпної муки.

Жан говорив з Роланом, розповідав щось. П'єр не слухав і майже нічого не чув. Але раптом він ніби помітив щось значуще в голосі свого брата і почав прислухатися до його слів.

Жан говорив:

— Це, здається, найкраще судно в усьому їхньому флоті; кажуть— шість з половиною тисяч тонн. У свій перший рейс воно вирушить наступного місяця.

Ролан здивувався:

— Так скоро! Я гадав, що воно цього літа ще не зможе вийти в море.

— Бачиш, вони прискорили роботу, щоб зробити перший рейс ще до осені. Я заходив сьогодні вранці у бюро товариства і розмовляв з одним із директорів.

— А-а! З ким саме?

— З паном Маршаном, особистим другом голови ради правління.

— А! Ти знайомий з ним?

— Так. Я просив його зробити мені одну невеличку послугу.

— Ага! Значить, ти зміг би влаштувати, щоб я відвідав і детально оглянув "Лотарінгію", як тільки вона прибуде до порту. Правда?

— Звичайно, це проста річ!

Жан ніби вагався, добирав фрази, не знаючи, як би непомітно перейти до іншого. Він вів далі:

— Слід сказати, що життя на цих великих трансатлантичних пароплавах дуже приємне. Більше половини часу проводиш на суходолі в двох чудових містах — Нью-Йорку і Гаврі, а решту — на морі, в товаристві дуже милих людей. Можна навіть завести знайомства, дуже корисні для майбутнього, так, дуже корисні знайомства серед пасажирів. І подумай тільки, капітан, економлячи на пальному, може заробляти за рік до двадцяти п'яти тисяч франків, якщо не більше...

— Нічого собі! — промовив Ролан і присвиснув, що свідчило про його глибоку пошану до суми і до капітана.

Жан вів далі:

— Завідуючий господарством може заробляти до десяти тисяч, а лікар одержує п'ять тисяч основного утримання і має до того ж безкоштовно помешкання, харчі, освітлення, опалення, послуги тощо. Разом зсе це становить принаймні десять тисяч. Це дуже добре.

П'єр підвів голову, зустрівся поглядом з братом — і зрозумів.

Трохи згодом він запитав:

— А чи важко дістати посаду лікаря на такому трансатлантичному пароплаві?

— І так, і ні. Все залежить від обставин та від протекції.

Залягла довга тиша, потім лікар заговорив знову: — — "Лотарінгія" вирушає наступного місяця?

— Так, сьомого числа. Вони знов замовкли.

П'єр думав. Справді, все остаточно б розв'язалось, якби йому пощастило і його взяли лікарем на пакетбот. Далі буде видно; може, він і покине цю роботу. А поки що він зможе заробляти сам на життя, не беручи нічого в сім'ї. От позавчора він мусив продати свого годинника, бо не міг уже просити гроші в матері! Отже, в нього не було ніяких коштів, ніяких засобів до існування, крім тих, що мав у батьківському домі, де він не може жити. Він хоче спати в іншому ліжку, під іншим дахом. І нерішуче він промовив:

— Якби я міг, то охоче поїхав би на цьому пароплаві. Жан запитав:

— А чому ти не можеш?

— У мене нема знайомих у Трансатлантичному товаристві.

Ролан був вкрай здивований:

— А як же всі твої великі плани? Що ж з ними? П'єр пробубонів:

— Іноді доводиться жертвувати всім, зрікатися найкращих надій. Зрештою, це лише для початку, щоб збити кілька тисяч франків і потім влаштуватися остаточно.

Батько зразу ж погодився:

— Так, це правда. За два роки ти зможеш заощадити шість або сім тисяч франків, а помістивши їх добре, згодом зможеш добитися багато чого. Ти як гадаєш, Луїзо?

Вона відповіла тихим голосом, майже нечутно:

— Я гадаю, що П'єр має рацію. Ролан скрикнув:

— Так я ж можу поговорити з паном Пуленом, я з ним добре знайомий! Він СУДДЯ комерційного суду і веде справи Товариства. Я знайомий також з паном Лені-яном, судовласником, він приятель одного з заступників голови.

Жан запитав брата:

— Хочеш, я сьогодні ж поговорю з самим паном Маршаном?

— Так, будь ласка.

Подумавши кілька хвилин, П'єр знов почав:

— Мабуть, найкраще буде написати до Медичної Академії моїм професорам, що дуже добре ставились до мене. На ці пароплави часто потрапляють погані лікарі. Хороші рекомендаційні листи професорів Мас-Руселя, Ремюзо, Фляша та Борікеля допоможуть цій справі значно більше, ніж усі сумнівні рекомендації. Досить буде подати ці листи через твого друга пана Маршана на розгляд правління.

Жан палко схвалив це:

— Прекрасна думка, прекрасна!

І він уже посміхався, заспокоєний, майже задоволений цим успіхом, бо нездатний був довго журитись.

— Сьогодні ж напиши їм,— промовив він.

— Зараз, цю ж мить. Іду. Я сьогодні не буду пити кави, бо щось надто знервований.

Він підвівся й пішов.

Тоді Жан звернувся до матері:

— Ну, мамо, що ти робитимеш сьогодні?

— Нічого... я сама не знаю.

— Ходімо разом до пані Роземійї?

— Так... гаразд...

— Ти знаєш... конче треба зайти до неї сьогодні,

— Так... так... добре.

— Чого так конче? — запитав Ролан, який звик до того, що ніколи не розуміє, про що йде мова при ньому.

— Бо я обіцяв їй зайти.

— А, дуже добре! Це інша річ.

І він взявся набивати свою люльку, а мати з сином піднялися нагору за своїми капелюхами. Вийшовши на вулицю, Жан запитав її:

— Хочеш спертися на мою руку, мамо?

Він ніколи не пропонував їй цього, бо завжди ходив з нею поруч. Але вона погодилась і взяла його руку. Якийсь час вони йшли мовчки. Потім Жан сказав:

— Бачиш, П'єр охоче погодився . виїхати. Вона прошепотіла:

— Бідолаха!

— Чого ж бідолаха? На "Лотарігії" йому не буде зле.

-г— Так... я знаю, але я думаю про інше.

Якийсь час вона йшла, глибоко замислившись, понуривши голову, ступаючи нога в ногу з сином, потім промовила тим дивним тоном, яким часто підбивають підсумки своїм довгим потаємним думкам:

— Яка мерзота — це життя, якщо колись випаде тобі на долю трохи щастя, то взяти його — це гріх, і ти пізніше дорого розплачуєшся-за це.

Він тихо промовив:

— Не треба більше про це, мамо.

— Чи ж це можливо? Я думаю про це щохвилини.

— Ти забудеш.

Вона ще помовчала, потім знову, з глибокою скорботою, сказала:

— О, яка б я щаслива була, коли б одружилася з іншим чоловіком!

Тепер вона обурювалася проти Ролана, звинувачуючи в своїй вині, в своєму горі його потворність, його недоумство, тупість і пошлість. Усе сталося саме через пошлість цієї людини; саме тому вона зрадила його, до^ вела до розпачу одного з своїх синів, а другому зробила це тяжке признание, від якого обливалось кров'ю материнське серце.

Вона прошепотіла:

— Як жахливо для молодії дівчини одружитися з таким чоловіком, як мій.

Жан нічого не говорив. Він думав про того, за чийого сина досі вважав себе; можливо, що невиразне розуміння нікчемності батька, що здавна зародилося в ньому, безупинна іронія брата, презирлива байдужість до нього чужих людей і навіть зневага служниці — все це підготувало, певне, його душу до страшного признання матері. Тим легше було йому визнати себе за сина іншого чоловіка; ї якщо після великого нервового зворушення напередодні в ньому не було ні обурення, ні гніву, чого так боялася пані Ролан, то це тому, що з давніх-давен він несвідомо страждав, маючи себе за сина цього грубого та неотесаного чоловіка.

Вони зупинилися перед домом пані Роземії.

Вона жила на шляху до Сент-Адресу, на третьому поверсі власного будинку. З вікон було видно весь рейд гаврського порту.

Пані Ролан увійшла перша, і пані Роземії, замість того, щоб простягнути їй, як звичайно, руку, обняла й поцілувала її, вгадавши, з чим вона прийшла.

Меблі в залі, оббиті тисненням оксамитом, завжди були в чохлах. На стінах, обклеєних барвистими шпалерами, висіло чотири гравюри, куплені її першим чоловіком, капітаном. На них були зображені

сентиментальні сцени з життя моряків. На першій жінка рибака махала з берега хусткою вслід далекому парусникові, на якому був її чоловік. На другій та сама жінка, стоячи навколішках на тому ж березі, ламала руки, дивлячись у далечінь, де під небом, порізаним блискавкою, серед величезних морських хвиль потопало судно її чоловіка. Ще дві зображали аналогічні сцени з життя вищих верств суспільства. Молода білява жінка замислилась, спершись на борт великого пакетбота, що відпливав. Вона дивиться на далекий уже берег очима, вогкими від сліз і повними суму.

Кого покинула вона?

Далі та ж сама жінка біля вікна, що виходить у відкрите море, сидить в кріслі непритомна, На килимі лежить лист, що впав з колін,

Він помер,' яке горе!

Відвідувачів звичайно зворушувала ї захоплювала банальна туга цих немудрих поетичних сюжетів. Все було зрозуміло всім, без пояснень і довгих міркувань, і всі співчували бідним жінкам, хоч ніхто не знав напевне, чого саме сумує ця елегантна пані. Проте ця неясність навіть сприяла грі уяви. Мабуть, вона втратила свого нареченого! Погляд зразу ж спинявся на цих чотирьох малюнках і не відривався, ніби зачарований. Г якщо гостя відводили, то він знову обертався, щоб споглядати вирази облич цих двох жінок, що були схожі, наче сестри. Особливо привертала увагу чіткість малюнка, ретельного, старанного, витонченого, на взірць гравюри з модного журналу. Блискучі лаковані рамки завершували враження чистоти і акуратності, що підкреслювались і всією обстановкою.

Стільці розміщено було раз і назавжди в незмінному порядку, одні попід стінами, інші — біля круглого стола. Бездоганно білі завіски спадали так рівно і прямо, що мимохіть кортіло трохи зім'яти їх; і ніколи жодної порошинки не було на скляному ковпаку, під яким лежав позолочений годинник в стилі ампір,— земна куля, яку, схилившись на

коліно, підпирав плечима Атлант; і здавалося, ця земна куля досягала, наче кімнатна диня.

Жінки сіли, зсунувши трохи свої стільці з їхніх звичайних місць.

— Ви не виходили сьогодні? — запитала пані Ролан.

— Ні. Правду кажучи, почуваю себе трохи втомленою.

І, ніби дякуючи Жану та його матері, пані Роземійї почала згадувати приємні розваги під час прогулянки і ловлі креветок.

— Знаєте,— говорила вона,— я їла цього ■ ранку моїх креветок. Вони були розкішні. Якщо маєте охоту, треба буде якось знов поїхати туди...

Молодий чоловік перебив її:

— Перш ніж їхати вдруге, чи не гадаєте ви, що слід закінчити першу поїздку.

— Як це? Мені здається, вона закінчилася?

— О пані! Мені також пощастило дещо зловити в Сен-Жуені, і я хотів би забрати здобич до себе.

Вона спитала з наївним і лукавим виглядом:

— Ви? Що ж саме? Що зловили ви?

— Жінку! І ось ми прийшли, матуся і я, запитати вас, чи не змінили ви сьогодні своєї думки?

Вона засміялася:

— Ні, пане, я ніколи не міняю своїх рішень.

Тоді він простяг свою широку долоню, і вона швидко й рішуче поклала на неї свою ручку. Він запитав:

— Якнайшвидше, правда?

— Коли захочете.

— Через шість тижнів?

— Я не заперечую. А що скаже моя майбутня мати? Пані Ролан відповіла з трохи сумною посмішкою:

— О, я нічого не маю проти. Я дякую тільки, що ви погодилися побратися з Жаиом, бо ^з вами він буде дуже щасливий.

— Я постараюсь, мамо.

Вперше трохи розчулившись, пані Роземії підвелася, міцно обняла пані Ролан і довго по-дитячому лащилась до неї; і від цих нових'незвичних пестощів непоборне хвилювання охопило наболіле серце бідної жінки. Вона не змогла б висловити того, що почувала. Це було щось сумне й солодке водночас. Вона втратила сина, дорослого сина, і ось має замість нього дочку, дорослу дочку.

Посідавши знову на свої стільці, одна проти одної, вони взялися за руки і дивились одна на одну, посміхаючись, майже забувши про Жана.

Потім вони заговорили про те, що слід було обдумати перед весіллям, і коли все було вирішено і умовлено, пані Роземії раптом спала на думку одна дрібниця, і вона запитала:

— Ви, звичайно, говорили з паном Роланом? І мати, і син раптом воднораз зашарілися,

І мати відповіла:

— О ні, це непотрібно!

Потім, повагавшись, відчуваючи, що слід дати якесь пояснення, вона промовила:

— Ми все робимо, не кажучи Дому нічого. Досить повідомити його про наше рішення.

Пані Роземійї, анітрошки не здивована, усміхалася, вважаючи це за цілком природне, бо на старого зважали дуже мало.

Опинившись з сином на вулиці, пані Ролан промовила:

— Зайдемо до тебе. Мені дуже хочеться відпочити. Вона почувала себе безпритульною, бездомною, жахаючись власного житла.

по

Зайшли до Жана.

Почувши, що за нею зачинилися двері, вона глибоко зітхнула, немов ці замки давали їй захист; потім, замість того, щоб спочити, вона почала висувати шухляди, перевіряти стоси білизни, кількість хустинок і шкарпеток. Вона змінила встановлений раніше порядок на свій смак, щоб надати всьому більшої гармонійності; і, розклавши серветки, кальсони та сорочки по окремих полицях, розподіливши усю білизну на три головні відділи: білизну носильну, білизну постільну й столову,— вона відійшла, щоб здаля помилуватися своєю роботою, і пр-омовила:

— Жане, поглянь-но, як тепер гарно!

Він підвівся й похвалив, щоб зробити їй приємність.

Раптом, коли він знову сів, мати підійшла тихою ходою ззаду до його крісла і, обійнявши сина за шию правою рукою, поцілувала, поклавши на каміні загорнуту в білий папір невеличку річ, яку тримала в другій руці.

Він спитав:

— Що це?

Вона не відповідала, і син догадався, впізнавши форму рамки:

— Дай мені,— сказав він.

Але мати вдала, ніби не чує, і відвернулася до своїх шаф. Він підвівся, хутко взяв цю скорботну реліквію і, пройшовши через кімнату, замкнув її, двічі повернувши ключ, у шухляду свого бюро. Мати кінцями пальців витерла слізки в куточках очей і промовила трохи тремтячим голосом:

— Тепер піду погляну, чи добре доглядає твоя нова служниця кухні. Вона зараз вийшла, і я зможу все оглянути, щоб мати про це уяву,

IX

Рекомендаційні листи професорів Мас-Руселя, Ре-мюзю, Фляша і Борікеля, що якнайкраще атестували лікаря П'єра Ролана, їхнього учня, пан Маршан подав до ради Трансатлантичного товариства; клопотання з свого боку підтримали пани Пулен, член комерційного суду, Леніян, великий судновласник, і Маріваль, помічник гаврського мера, особистий друг капітана Бозіра.

Виявилося, що лікаря на "Лотарінгію" ще не було запрошено, і П'єр мав цілковиту певність, що через кілька днів дістане призначення.

Пакет, яким П'єра сповіщали про це, подала йому одного ранку служниця Жозефіна, коли він кінчав одягатись.

Спершу він відчув величезне полегшення, ніби засуджений на страту, якому оголосили помилування; його муки ніби стихли від одної лише думки про від'їзд і про те спокійне життя на завжди рухливих хвилях, що вічно блукають і линути вдалину.

Він жив зараз в батьківському домі, наче мовчазний і самотній чужинець. З того вечора, коли вік зопалу виказав брату викриту ним ганебну таємницю, П'єр почував, що порвано останній зв'язок із своїми, його гризло сумління, що він не стримався перед Жаном. Він вважав свій вчинок гидким, підлим, злим, а проте це дало йому полегкість.

Тепер він ніколи не міг зустрітись очима з братом чи матір'ю. Їхні погляди, уникаючи один одного, набули надзвичайної рухливості і хитрості, немов вороги, які бояться зустрітись. Весь час він питав себе: "Що могла вона сказати Жанові? Призналася чи ні? Що думає мій брат? Що думає він про неї, що думає про мене?" Вгадати П'єр не міг, і тому дратувався. Він майже не розмовляв з ними з того часу, хіба що в присутності Ро-лана, щоб уникнути його розпитувань.

Діставши листа, що сповіщав про його призначення, він показав його того ж самого дня сім'ї. Батько, що ладний був радіти з усього, заплескав у долоні. Жан промовив стримано, приховуючи в душі радість:

— Від щирого серця вітаю тебе, бо знаю, як багато було конкурентів. Безперечно, ти мусиш завдячувати листам твоїх професорів.

А мати похнюпила голову і прошепотіла:

— Я дуже рада, що тобі пощастило-таки досягти свого. ^

Поснідавши, він пішов до бюро Товариства, щоб довідатися про безліч різних речей; запитав прізвище лікаря на "Пікардії", що мала відійти завтра, щоб розпитати в нього про всі подробиці і особливості свого нового життя, з якими йому доведеться зустрітися.

А що доктор Пірет був на пароплаві, довелося піти туди, і в маленькій каюті пакетбота його привітав молодий чоловік з білявою борідкою, схожий на Жана. Вони довго розмовляли.

В лунких надрах величезного судна почувався неясний, непевний рух; гуркіт крана, яким навантажували трюм, змішувався з тупотінням, гомоном голосів, гудінням машин, свистками боцманів та торохтінням ланцюгів, що їх тягли чи намотували на коловорот під хрипке дихання пари, від якої трохи здригався увесь корпус великого пароплава.

Коли ж П'єр попрощався з своїм колегою й опинився на вулиці, журба знову охопила його і оновила, немов туманом, що прилетівши з краю світу, сунеться морем і несе в своїй невловимій, безплотній гущині щось містичне й нечисте, немовби отруйний подих далеких хворих країн.

Ніколи ще, навіть в години найбільшого смутку, не поринав він до такої міри в безодню розпачу, як оце зараз. Він дійшов до краю: ніщо вже не цікавило його. З корінням видерши з серця всю свою ніжність, він ще ніколи не зазнавав гнітючого почуття заблудлої собаки, яке охопило його зараз.

То не був уже гострий моральний біль, а непевність безпритульної тварини, фізичний страх мандрівної істоти, що втратила захист під рідним дахом і якій тепер погрожують люті дощі, вітри, негода — всі жорстокі сили природи. Як тільки він, ступивши на цей пакетбот, увійшов у цю комірчину, що гойдалася на хвилях, все його тіло, тіло людини, яка звикла завжди спати на нерухомому і спокійному ліжку, обурилося проти

непевності прийдешніх днів. Досі це тіло було під захистом міцного муру; глибоко вритого в землю, і мало ту певність, що її дає відпочинок на звичному місці, під дахом, який не боїться вітру. Тепер все те, про що сміливо говорять під захистом теплого дому з зачиненими дверима, перетворюється в небезпеку і безупинне страждання.

Вже не буде землі під ногами,— буде море, що котить свої хвилі, гуркоче й поглинає. Не буде вільного простору навколо, де можна прогулятися, побігати, поблукати по дорогах,— а лише кілька метрів палуби, де ходитимеш, немов засуджений, серед інших в'язнів. Ні дерев, ні садів, ні вулиць,— нічого, крім води та хмар. І безперестанку коливатиметься під ногами корабель. В бурхливу пору доведеться спиратися на перегородки, чіплятися за двері, хапатися за край вузького ліжка, щоб не впасти на підлогу. В тихі дні будеш чути хрипкий стукіт гвинта і почуватимеш рух цього пароплава, що несе тебе невпинним, рівним, одноманітним ходом.

І його засуджено було на це життя каторжника-во-лоцюги тільки через те, що його мати віддалась чиїмсь пестошам.

Він ішов уперед, знемагаючи від розпачливої туги, що мучить людей, які-покидають рідний край.

Він уже не мав у серці того зарозумілого презирства, тієї зневажливої ненависті до незнайомих людей, а лиш сумне бажання поговорити з ними, сказати їм, що він кидає Францію, щоб його вислухали і розважили. В глибині його душі крилася ганебна потреба жебрака, що хоче простягнути руку, несмілива, але непоборна потреба почути, що хтось страждає від його від'їзду.

Тут йому спав на думку Маровський. Один лише цей старий поляк любив його настільки, щоб— щиро й сильно схвилюватися; і лікар вирішив зараз же зайти до нього.

Коли він увійшов у крамницю, аптекар, що товк у мармуровій ступці якісь порошки, стрепенувся й кинув свою роботу.

— Вас зовсім не видно!—промовив він. Молодий чоловік сказав, що був дуже заклопотаний,

не пояснюючи чим; потім сів і запитав:

— Ну, а як ваші справи?

Справи були кепські. Конкуренція жахлива, хворих мало, та й ті — злидарі, бо це ж робітничий квартал. Купують лише дешеві ліки, а тих рідкісних складних ліків, на яких можна заробити п'ятсот процентів, лікарі не приписують зовсім. Наприкінці старий сказав:

— Якщо триватиме так ще три місяці, доведеться закрити крамничку. Якби не на*дія на вас, любий лікарю, я давно вже чистив би черевики.

П'єр відчув, як йому стиснуло серце, і він вирішив не зволікати і, раз це неминуче, сказати старому про новину:

— О, що ж я?.. Я... на мене не можна вже сподіватись. Я залишаю Гавр на початку наступного місяця.

Маровський так сильно схвилювався, що скинув окуляри.

— Ви... ви... що це ви кажете?

— Кажу, що їду, бідолашний мій друже.

Старий сидів пригнічений,— гинула остання його надія, і він раптом обурився проти цього чоловіка, заради якого він сюди приїхав, якого він любив, в якого так вірив і який кидав його тепер напризволяще.

Він забелькотів:

— І ви зраджуєте мене, ви?!

П'єр був такий розчулений, що хотів його обняти.

— Таж я не зраджую вас! Мені просто не пощастило влаштуватися тут, от я і їду лікарем на трансатлантичному пакетботі.

— О пане П'єр! Ви ж так обіцяли підтримати мене!

— Що ж поробиш! Мені самому треба жити. Я не маю ані шеляга за душею.

Маровський твердив:

— Це зле, це зле, що ви робите. Мені лишається тільки вмерти з голоду. В моїх літах — це кінець. Ви кидаєте бідного старого, що приїхав сюди заради вас. Цс — недобре.

П'єр хотів пояснити, заперечити, переконати, довести, що не міг вчинити інакше, але поляк не слухав його, обурений цим зрадництвом, і нарешті промовив, мабуть, натякаючи на політичні події:

— Отакі всі ви, французи: ви ніколи не дотримуєте свого слова.

Тут П'єр підвівся, і собі образившись, і промовив трохи згорда:

— Ви несправедливі, пане Маровський. Щоб зважитись на те, що я роблю, треба мати значні підстави; і ви мусите зрозуміти це. Бувайте! Сподіваюсь, що з часом ви станете розсудливішим.

І він пішов.

— Отже,— думав він,— немає нікого, хто б щиро пожалкував за мною.

Він перебрав мислено всіх, кого знав, чи хто знав його, і спинився, серед усіх, що промайнули в його пам'яті, на дівчині з пивниці, яка збудила підозру проти його матері.

Він вагався, почуваючи до неї інстинктивну ворожість, потім, відразу зважившись, подумав: "Зрештою, вона мала рацію". І повернув на ту вулицю.

Пивниця на цей раз випадково була повна людей і диму. Відвідувачі — буржуа й робітники,— бо саме було свято,— всі сміялися, галасували. Прислугував навіть сам господар, бігаючи од столу до столу, забираючи порожні кухлі і приносячи повні пінистої рідини.

Знайшовши місце недалеко від прилавка, П'єр чекав, сподіваючись, що служниця підійде й впізнає його.

Але вона походжала повз нього і не дивилась навіть в його бік, дрібно перебираючи ніжками під спідницею і мило вихиляючись.

Нарешті він постукав об стіл срібною монетою. Вона підбігла.

— Чого бажаєте, пане?

Вона не дивилася на нього, роблячи в думці підрахунок поданих замовлень.

, — Оце добре! — промовив він.— Отак вітаєш ти своїх друзів?

Вона глянула на нього і похапцем промовила:

— А, це ви! Добре виглядаєте. Але я сьогодні не маю часу. Подати вам кухоль пива?

— Так, кухоль пива.

Коли вона подала, він почав:

— Я прийшов попрощатися з тобою. Я їду. Вона запитала байдуже:

— Он як? Куди ж саме?

— До Америки.

— Кажуть, це чудова країна.

І ні слова більше. Справді, це безглуздя — розмовляти з нею сьогодні. Адже в кафе було повно людей!

І П'єр пішов до моря. Дійшовши до молу, він побачив "Перлину"; в ній були батько і капітан Бозір. Матрос Папагрі веслував, а обидва чоловіки, сидячи на кормі, смоктали свої люльки з виразом цілковитого шастя. Коли вони проминали його, лікарю спали на думку слова: "Щасливі вбогі духом".

Він сів на одній з лав на хвилерізі, намагаючись забути у дрімоті.

Коли увечері він повернувся додому, мати, не насмілюючись звести на нього очей, сказала:

— Час тобі лагодитись до від'їзду, і я трохи заклопотана цим. Я оце замовила для тебе білизну і заходила до кравця, але чи не потрібно тобі ще чогось?

Він розкрив було рота, щоб відповісти: "Ні, не треба нічого",— але, зміркувавши, що слід принаймні хоч забезпечити себе пристойним одягом, стримано відповів:

— Я ще не знаю, треба довідатись у Товаристві.

Він спитав, і йому дали список конче потрібних речей. Беручи з його рук цей список, мати вперше за довгий час звела на нього очі, і в глибині їх він побачив вираз, такий лагідний, ніжний, сумний та' покірний, немов у побитого собаки, що просить простити його провину.

Першого жовтня "Лотарінгія" прибула з Сен-Назе-ра у гаврський порт, з тим щоб сьомого числа цього ж місяця відправитись до Нью-Йорка; і П'єр Ролан мусив оселитися в маленькій хисткій каюті, де з цього часу мало проходити його тюремне життя.

Наступного дня, виходячи, він зустрів на сходах свою матір, що чекала на нього; вона майже нечутно спитала:

— Може, допомогти тобі влаштуватися на пароплаві?

— Ні, дякую, все вже зроблено. Вона прошепотіла:

— Мені так хочеться побачити твою каюту.

— Не варто. Вона дуже поганенька й мала.

П'єр пішов, а мати, притулившись до стіни, лишилась стояти, пригнічена і бліда.

Тимчасом Ролан, цього ж самого дня відвідавши "Лотарінгію", тільки й говорив за обідом, що про цей чудовий корабель, і дуже дивувався, що

його жінка не мала бажання поглянути на судно, на якому відпливає їхній син.

П'єр майже зовсім не жив з родиною усі наступні дні. Він став нервовий, draжливий, різкий, і його жорстокі слова вражали всіх. Аж раптом, напередодні свого від'їзду, він зовсім змінився, пом'якшав. Обіймаючи батьків, перед тим як вперше йти ночувати на корабель, він запитав:

— Може, маєте охоту попрощатись зі мною завтра ,на пароплаві?

Ролан скрикнув:

— Та звичайно! Аякже! Правда, Луїзо?

— Безумовно, так,— тихенько промовила вона.

П'єр сказав:

— Ми рушаємо рівно об одинадцятій. Треба бути там найпізніше о пів на десяту.

— Стривай! — скрикнув старий.— Є ідея! Попрощавшись з тобою, ми швиденько сядемо на "Перлину", щоб, перестріти тебе за молотом і ще раз глянути на тебе. Правда, Луїзо?

— Так, звичайно. Ролан вів далі:

— Отже, ти не загубиш нас серед натовпу, що, звичайно, в дні відпливу трансатлантичних пароплавів юрмиться в порту. Там нікого не розпізнаєш. Хочеш, щоб ми так зробили?

— Звичайно, хочу. Так і зробить.

За годину П'єр простягся вже на своєму морському ліжку, вузькому й довгому, немов труна. Він довго лежав, не стуляючи очей, обдумуючи усе, що сталося в його житті, а особливо в його душі, за останні два місяці. Через страждання, що він зазнав сам і завдав іншим, його гостра і мстива скорбота стихла, притупилась, як притупляється лезо. В нього вже нестало сил сердитись на когось за щось, і він махнув рукою на своє обурення і на своє життя. Йому так набридло боротися, ненавидіти, завдавати ударів, він так втомився від усього, що вже був нездатний на це і намагався приспати своє серце, забути про все. Він невиразно чув навколо нові для нього шуми пароплава, легкі, ледве помітні серед цієї портової тиші; а його рана, що так люто мордувала його, лише болюче нила, наче виразка, яка вже гоїться.

Спав П'єр міцним сном, аж поки метушня матросів не збудила його. Вже розвиднялось, і до пристані підходив поїзд з пасажирами з Парижа.

Тоді він почав тинятися по пароплаву серед заклопотаних людей, що розшукували свої каюти, перегукувались, розпитуючи і відповідаючи навімання, у тій метушні, що буває на початку подорожі. Привітавшись з капітаном і потиснувши руку своєму колезі, корабельному комісару, П'єр зайшов до кают-компанії, де вже дрімали по кутках кілька англійців. Це була величезна зала, з біломармуровими, облямованими золотим бордюром стінами; у дзеркалах відбивались довгі столи, що здавались безконечними, і біля них — ряди оббитих вишневим оксамитом крісел. Це був ніби просторий плавучий космополітичний холл, де мали їсти за одним столом найбагатші люди всіх країн. Надмірна розкіш зали нагадувала великі готелі, театри, публічні місця — показна, банальна розкіш, що тішить око мільйонерів. Лікар пішов був у ту частину пароплава, де містився другий клас, коли згадав, що напередодні на судно взяли велику партію емігрантів, і спустився у міжпалубне приміщення. Як тільки увійшов він туди, йому перехопило подих від огидного запаху людських злиднів і бруду, від смороду людського тіла, бридкішого за сморід звірячих шкур і вовни. І тут, в якійсь подібі низького й темного льоху, що скидався на забой у шахті, П'єр побачив сотні чоловіків, жінок і дітей, що лежали на підлозі чи сиділи, збившись

купами на палубі. Він не міг розгледіти окремих облич, в його погляді лише невиразно відбилась брудна, обшарпана юрба, купа злидарів, подоланих життям, знесилених, розчавлених, що їхали тепер разом із своїми змарнілими жінками й виснаженими дітьми у невідомий край, де сподівалися принаймні хоч не вмерти з голоду. Уявивши собі їхню тяжку безплідну працю в минулому, їхні марні зусилля, їхню запеклу, безглузду щоденну боротьбу, уявивши енергію, витрачену цими бідолахами, які їхали не знати куди, щоб знову почати таке ж нужденне животіння,— лікар захотів крикнути їм: "Та киньтесь ви краще у воду разом з вашими жінками й дітьми!" І жаль так стиснув йому серце, що він пішов, не маючи сили дивитись на все це.

Батько, мати, брат і пані Роземії вже чекали його в каюті.

— О, як рано,— промовив він.

— Так,— тремтячим голосом відповіла пані Ролан,— нам хотілося довше побути з тобою.

Він глянув на неї. Вона була в чорному, немов у жалобі, і раптом помітив, що її волосся, яке ще місяць тому лише відсвічувало сивиною, було тепер зовсім біле.

Дуже важко було йому розмістити чотирьох гостей у своїй маленькій комірчині; самому довелося сісти на ліжку. Через відчинені двері видно було, як мимо снували люди, наче на вулиці у свято, бо всі проводжаючи, а також ціла армія просто цікавих вщерть заповнили величезний пароплав. Вони швендяли по коридорах, по залах,— усюди, а деякі навіть заглядали в каюту, поки їх не спиняв шепіт:

— Це приміщення лікаря.

П'єр причинив двері, але як тільки опинився у закритій каюті з своїми, відокремлений від сторонніх людей,— зразу ж знову захотів відчинити їх, бо рух на пароплаві приховував загальне замішання і томливе мовчання.

Нарешті пані Роземійї почала розмову:

— Мабуть, мало повітря проходить через оце маленьке віконце,— сказала вона.

— Це ілюмінатор,— відповів П'єр.

Він звернув увагу всіх на товщину скла, що могло витримувати найстрашніші удари ХЕИЛЬ, потім докладно пояснив систему замикання. Тут до нього звернувся Ролан.

— Ти маєш тут і аптечку?

Лікар відчинив шафу й показав цілий набір пляшечок з латинськими назвами на чотирикутних білих етикетках.

Він узяв одну з них, розказав про властивості речовини, що в ній містилася, далі другу, третю, прочитав їм цілий курс лікування хвороб, який всі, здавалося, слухали з напруженою увагою.

Ролан, хитаючи головою, твердив:

— Як це цікаво!

Раптом хтось тихенько постукав у двері.

— Заходьте,— сказав П'єр. Увійшов капітан Бозір.

Він промовив, простягнувши руку:

— Я навмисне запізнився, щоб не заважати вам поговорити в колі своєї сім'ї.

Він також мусив сісти на ліжку. І знов залягла мовчанка.

Раптом капітан наставив вуха. Через перегородку він почув слова команди і заявив:

— Час уже нам рушати, якщо хочемо потрапити на "Перлину", щоб побачити вас ще раз при виході і попрощатись з вами у чистім морі.

Старий Ролан дуже наполягав на цьому, бо, як видно, хотів справити враження на пасажирів "Лотарингії". Він похапливо підвівся:

— Ну, бувай, мій хлопче!

Поцілував П'єра в бакени й відчинив двері. Пані Ролан не поворухнулася і сиділа, опутивши очі, зовсім бліда,

Чоловік взяв її за руку:

— Ходімо, скоріше. Не можна втрачати жодної хвилини.

Вона підвелася, ступила один крок до сина і підставила йому одну по одній білі, наче віск, щоки, і він мовчки поцілував їх. Потім він потиснув руку пані Роземійї та братові і запитав його:

— Коли ж твоє весілля?

— Ще точно не знаю. Ми постараємось, щоб це було в один із твоїх приїздів.

Усі, нарешті, вийшли з каюти й піднялись на палубу, повну пасажирів, носильників і матросів.

Пара шипіла у величезнім череві пароплава, що^ здавалось, здригався від нетерплячки.

— Ну, бувай,— промовив Ролан поквапливо.

— Бувай,— сказав П'єр, стоячи біля маленьких дерев'яних східців, що з'єднували "Лотарінгію" з набережною.

П'єр ще раз потиснув'кожному руку, і вони пішли.

— Швидше, швидше! Ось візник! — кричав старий. Фіакр чекав на них і одвіз до зовнішньої гавані, де

Панагрі тримав наготові "Перлину".

В повітрі не було найменшого повіву; був один з тих сухих і тихих осінніх днів, коли рівна вода здається холодною і литою, немов криця.

Жан схопив одне весло, матрос — друге, і вони взялися веслувати. На хвилерізах, на молах,, навіть на гранітовому парапеті, численна юрба, рухлива й галаслива, чекала на "Лотарінгію".

"Перлина" пройшла між двома людськими бурунами і хутко опинилася поза молом.

Капітан Бозір, сидячи між двома жінками, тримав стерно і говорив:

— Побачите, що ми будемо саме на" її шляху,— запевняю вас.

І двоє веслярів щосили налягали, щоб відплисти якнайдалі. Аж ось Ролан вигукнув:

— Ось вона, Я бачу її мачти і обидві труби. Вона виходить з басейну!

— Жвавіше, хлопці,— скомандував Бозір.

Пані Ролан витягла з кишені хусточку і приклала до очей.

Ролан стояв, учепившись за щоглу, і виголошував: ,

— Ось вона заходить у зовнішню гавань... Зупинилася... Знов пішла... Мусила взяти буксир... Пішла... Браво!.. Ось іде між двох молів!.. Чуєте, як галасує юрба... браво!.. Це "Нептун" тягне її!.. Тепер я бачу його ніс... Ось вона, ось вона!.. Гляньте, на бога, що за корабель! На бога! Дивіться!..

Пані Роземійї і Бозір озирнулися: обидва чоловіки кинули веслувати; лише пані Ролан не поворухнулася.

Величезний пакетбот, якого тяг дужий буксир, що перед ним здавався маленьким цуцням, повільно й велично виходив з порту. І жителі Гавра, скупчившись на .молах, на пляжі, біля вікон, охоплені патріотичним поривом, почали гукати: "Хай живе "Лотарингія"!","— радісно вітаючи й плескаючи цьому чарівному виходу, цим пологам великого морського міста, що дарує морю найкращу свою дочку.

А вона, проминувши вузький прохід між двох гранітових мурів, відчула, нарешті, волю, кинула свого буксира і попливла сама. Здавалось, наче по морю побігло величезне чудовисько.

— Ось вона!.. Ось вона!..— все гукав Ролан.— Вона йде просто до нас.

А Бозір, сяючи, правив своє:

— А що я вам казав, га? Чи ж я не знаю її курсу? Жан стиха звернувся до матері:

— Глянь, мамо, вона наближається.

І пані Ролан розплющила очі, нічого не бачачи крізь сльози.

"Лотарінґія" підходила, розвиваючи найбільшу швидкість,— година була чудова, ясна й тиха. Бозір, навівши бінокль, скрикнув:

— Увага! Пан П'єр стоїть на кормі, сам один, його добре видно. Увага!

Високий, як гора, і прудкий, як поїзд, корабель проходив мимо, мало не торкаючись "Перлини".

І пані Ролан, забувши про все на світі, безтямно простягла до нього руки і побачила свого сина, свого П'єра в кашкеті з галунами; він стояв на палубі і слав їй обома руками прощальні поцілунки.

Але пароплав уже відходив, відбігав, зникав, і скоро став зовсім маленьким, наче ледве помітна плямка на величезній споруді. Вона намагалася розгледіти його, але вже нічого не бачила.

Жан взяв її за руку:

— Ти бачила? — промовив він.

— Так, бачила. Який він добрий!

І "Перлина" повернула до міста.

— От чортяка! Як хутко йде,— захоплено вигукував Ролан.

Корабель справді зменшувався з кожною хвилиною, ніби танучи в океані. Пані Ролан, обернувшись до нього, стежила, як він зникав за обрієм, простуючи в невідомий край, на другий кінець світу. На цьому пароплаві, якого ніщо не могло зупинити, якого вона зараз уже не бачила, був її син, її бідний син. їй здавалося, ніби половина серця її лине за ним, що життя її скінчене, що ніколи вже не побачить вона своєї дитини.

— Чого ти плачеш? — запитав її чоловік.— Адже не мине й місяця, як він повернеться!

Вона промовила, захлинаючись:

— Не знаю. Я плачу, бо мені болить.

Коли зійшли на берег, Бозір залишив їх, поспішаючи на сніданок до свого приятеля. Жан пішов уперед з панею Роземійї, а Ролан звернувся до дружини:

— Хвацький все-таки хлопець, наш Жан!

— Так,— відповіла мати.

І не тямлячи, що каже, бо була надто схвильована, щоб думати, додала:

— Я дуже рада, що він одружується з панею Роземійї.

Старий остовпів:

— Що? Як? Він одружується з панею Роземійї!

— Авжеж, так. Ми саме сьогодні мали з тобою про це говорити.

— Он як! І давно вже вони задумали?

— О ні! Кілька днів тому. Жан, перш ніж говорити з тобою, хотів бути певним у її згоді.

Ролан сказав, потираючи руки:

— Дуже добре, дуже добре! Це чудово! Безперечно, я даю свою згоду.

Коли вони проминули набережну і звертали на бульвар Франціска І, пані Ролан ще раз обернулася, щоб востаннє кинути погляд на океан; але вона побачила лише невеличку сиву хмарку, таку далеку, таку легку, наче клптик туману.